

ARKEOLOJİ ALANINDA ULUSLARARASI AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Haziran 2024

EDİTÖR

DR. ÖĞR. ÜYESİ ERDAL POLAT

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2024

ISBN • 978-625-6319-41-7

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruenyayinevi.com

e-mail: seruenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına ithaf edilmiştir...

ARKEOLOJİ ALANINDA ULUSLARARASI AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Erdal POLAT

AKADEMİK KURUL

Doç. Dr. Esra LEVENT KAÇMAZ

Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

Doç. Dr. Hakan YILMAZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Doç. Dr. Sabahattin ERDOĞAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Doç. Dr. Ufuk ELYİĞİT

Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi.

Doç. Dr. Yunus ÇİFTÇİ

Bitlis Eren Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi. Gulan AYAZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ **VII**

Bölüm 1

KAYALIDERE KALESİ SURLARINDA ARKEOLOJİK SONDAJLAR

Murat ŞEN **1**

Bölüm 2

TANRIÇA ATHENA'NIN BAYRAMLARI

Cem HAYDAROĞLU **23**

Bölüm 3

YENİ ASSUR KRALLIĞI'NDA TOHUM EKME MAKİNELERİ

Selma SANCAK, Erdal ÖZGÜNER **33**

Bölüm 4

ASKERİ BİR ŞAHSİYET: II. KYROS

Erdal POLAT **47**

SUNUŞ

İnsanlık tarihine ışık tutan arkeoloji, geçmişin çok yönlü aydınlatılmasını sağlayan bir disiplindir. Aydınlanma sürecinin kritik dönemlerinde, toprak altındaki tozlu tarihin gelecekte doğru yorumlanabilmesini mümkün kılan arkeoloji, somut arkeolojik verilerden, çivi yazılı metinlerden yararlanarak insanlık tarihinin aydınlatılmasında büyük bir öneme sahip olmuştur. Tarihin aydınlatılmasında adeta bir umudun temsilcisi olan bu bilim dalı, büyük bir zahmetle ortaya çıkardığı arkeolojik verilerle bu umudu hep diri tutmuştur. “Arkeoloji Alanında Akademik Çalışmalar” adlı kitabımızda da insanlık tarihinin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomi alanlarındaki gelişmelerin bir bölümü okurlara aktarılmıştır.

“Kayalidere Kalesi Surlarında Arkeolojik Sondajlar” adlı bölümde, Muş ilinde bulunan ve yakın dönemde arkeolojik kazısı gerçekleştirilen Kayalidere Kalesi’nde yapılan sondajlar konu edilmiştir. Söz konusu kalede yapılan sondajlarla surların nasıl bir hat izlediği ve bu surların kendine has özelliklerinin olup olmadığının değerlendirilmesi yapılmıştır. Böylelikle dönemin mimari ve tekniği hakkında bilgiler sunulmuştur. “Tanrıça Athena’nın Bayramları” başlıklı bölümde antik dönemde günlük hayatın telaşesi içerisinde artan vaktini değerlendirme konusunda inanç olgusu üzerinden faydacı bir tavır sergileyen dönemin insanının uğraşı ele alınmıştır. Bu uğraşlar sonucunda Tanrıça Athena adına düzenlenen bayramlar/şenlikler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Söz konusu bayramlar/şenlikler bağlamında Athena’nın dini panteon içerisinde ne kadar saygı gördüğü ve öne çıktığı anlatılmıştır. “Yeni Assur Krallığı’nda Tohum Ekme Makineleri” adlı bölümde ise, Mezopotamya coğrafyasının önemli bir krallığı olan Yeni Assur Krallığı’nın tarımsal aktiviteleri ve bu aktiviteleri gerçekleştirdikleri teknik alet ele alınmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen veriler ışığında dönemin tohum ekme makineleri olarak tanımladığımız sabanların tarımdaki rolüne değinilmiştir. Tarım toplumu olan Yeni Assur Krallığı’nın söz konusu tohum ekme makineleri sayesinde toprakları daha hızlı işlediği ve buna bağlı olarak da zengin bir topluma dönüştüğü açıklanmıştır. “Askeri Bir Şahsiyet: II. Kyros” adlı bölümde, Pers İmparatorluğu tarihinde önemli bir yer edinen Pers Kurucu Kralı II. Kyros yazar tarafından arkeolojik veriler, çivi yazılı metinler ve antik kaynaklar ışığında çok yönlü konu edilmiştir. Çalışma II. Kyros’u ve O’nun askeri karakterini ele almıştır. II. Kyros’un çocukluğundan ölümüne kadar olan süreçte almış olduğu eğitimlerin; ordu teşkilatına, askeri seferlere ve mimari yapıya nasıl yansıdığı aktarılmıştır. Pers (Akhaimenid) İmparatorluğu’nun ulaştığı geniş sınırların II. Kyros askeri şahsiyetiyle olan ilişkisi anlatılmıştır.

Geçmişin aydınlatılması günümüzü şekillendiren bir etkiye sahiptir. Bu bakımdan geçmiş aydınlatmayı kendine şiar edinen arkeoloji, geleceğimizin

şekillenmesinde de önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda arkeoloji alanında yapılan akademik çalışmalarda bu etkiyi gözler önüne sermektedir. “Arkeoloji Alanında Akademik Çalışmalar” adlı kitapta yer alan bölümlerde insanlık tarihinin siyasi, askeri, sosyal ve kültürel yapısının bir bölümü hakkında bilgiler sunulmuş ve bu çalışmalar çerçevesinde bahsi geçen dönemler dâhilinde söz konusu dinamikler o dönemleri birçok açıdan yorumlamamızı mümkün kılmıştır.

Birbirinden değerli çalışmaların yer aldığı bu kitap, Arkeoloji’ye ayrı bir önem veren Mustafa Kemal Atatürk’ün “Bilim Cumhuriyeti” hayalleri doğrultusunda hazırlanmış, alanına katkı sunması amaçlanmıştır. Bu bağlamda kitabımızın bilim dünyasına katkı sunmasını temenni ediyor ve benzer çalışmalara örnek olmasını diliyorum.

Cumhuriyetimizin 100. Yılını kutladığımız bugünlerde *Cumhuriyetimize* ithaf edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Erdal POLAT

Van-2024

Bölüm 1

KAYALIDERE KALESİ SURLARINDA ARKEOLOJİK SONDAJLAR

Murat ŞEN¹

Giriş

Urartu sitadellerinin en önemli mimari unsurlarından biri olan surların en temel karakteristiğini taş temel üzerine kerpiç beden duvarları oluşturmaktadır. Surların oluşturulmasındaki bazı teknik-uygulama detayları ise Urartu sur yapılarını dönemlere ayırmak için kullanılabilir veriler içermektedir (Forbes, 1983; Çilingiroğlu, 1983; Kroll, 2021). Urartuların erken dönemlerinde¹ görülen surlarda statığı daha güçlü kılacak herhangi bir hareket yoktur. Ayrıca surların temellerini oluşturan taş bloklarda işçilik neredeyse yok denecek kadar azdır. Büyük olasılıkla Erken Demir Çağ kalelerinin² etkilerini taşıyan bu ilk örneklerde bloklar oldukça kaba yontulmuş ve bu blokların 5-6 ya da 7 kenarı olabilmektedir. Taş boyutları 0.55 m ile 1 m arasında değişen ve kiklopik yöntemin neredeyse tüm özelliklerini taşıyan bu dönem surlarına en iyi örnek Aşağı Anzaf ve Zivistan Kaleleridir.

Minua Dönemi'ne gelindiğinde surlarda dikkati çeken en önemli özellik, yekpare görünüşü kıran, gerek estetik gerekse de statik açıdan oldukça işlevli bastion ve kulelerdir. Periyodik aralıklarla konumlandırılmış kule ya da bastionların Urartu mimarisindeki etkisi üzerine, klasik Urartu kalelerinin Minua Dönemi'nde şekillendiği de önerilmiştir (Burney 1960; Çilingiroğlu, 1983). Taş temelleri oluşturan bloklar bir önceki döneme göre küçülmüştür. Kare ya da dikdörtgen formlarına yakın bloklarda 40 ile 60 cm arasında değişen ölçüler söz konusudur. Muradiye'de Körzüt ve Van-Özalp yolunda Yukarı Anzaf Kaleleri bu sistem için önemli örneklerdir.

Sur sistemi kategorizasyonundaki bir diğer başlık 'uç kale sistemidir.' Bu sistemde kendini öne çıkaran en önemli özellik surlardaki işçiliktir. Oldukça özenli işçiliklere sahip bloklar, yine aynı özenle sur oluşturacak şekilde dizilmiştir. Taş bloklar arasında harç kullanılmayan bu sistemde, daha önceki sistemlerde görülen 'her bloğun, alttaki bloktan bir miktar geriye çekilerek yerleştirilmesi' burada söz konusu değildir. En önemli ve tek örneğini Çavuştepe Kalesi'nde gördüğümüz uç kale sisteminde, diğer örneklerde de görüldüğü üzere bloklar ana kayaya oyulmuş sur yatakları üzerine inşa edilmiştir. Kireçtaşı bloklar ana kayadaki sur yataklarıyla kilit sistemi oluşturacak bir form teşkil etmektedir. Diğer örneklerde de karşımıza çıkan bu form, sur duvarlarının zemin ile entegrasyonunu daha iyi sağlayarak statik açıdan oldukça ileri düzeyde bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.

1 Urartu Krallığı'nda Minua Dönemi'ne kadar olan zaman dilimi genellikle 'kuruluş dönemi' olarak adlandırılmaktadır. Minua Dönemi (MÖ 815-785) ise 'klasik dönem' olarak adlandırılır (Tan, 2018; Konyar, 2022).

2 Türkiye sınırları içerisinde, özellikle Aliler Kalesi (Belli, 2004) örneğinde olduğu gibi, Erken Demir Çağ kalelerinin Türkiye sınırları dışındaki örneklerinde de benzer durumlar görülebilmektedir. Ermenistan ve Kuzey-batı İran'daki kaleler bunlara örnek verilebilir (Kroll, 2021).

Kayalidere Kalesi'nde,³ ilk bilimsel kazılar 1966 yılında Burney tarafından gerçekleştirilmiştir (Lloyd ve Burney, 1965; Burney, 1966; 1998). Tek sezonluk bu çalışmada Burney, sitadel üzerindeki bazı yapı ve yapı gruplarını ortaya çıkarmış ve surlar ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur (Burney, 1966). Bu çalışmada Burney, kalede ortaya çıkardığı yapıları bir plan dâhilinde sunmuştur. Ancak kalenin surları ile birlikte, daha geniş bir değerlendirmesi Kleiss (1988) tarafından yapılmıştır.

Kayalidere Kalesi'ndeki (bkz. Resim 1) ikinci dönem kazıları, bir kurtarma kazısı çerçevesinde olup, iki sezon sürmüştür.⁴ Ahlat Müzesi başkanlığında ve Sabahattin Erdoğan'ın bilimsel danışmanlığında yürütülen kazılar 2018 ve 2019 yıllarında gerçekleştirilmiştir (Erdoğan ve diğ., 2020). 2018 yılında kalede toplam iki sahada çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki, kalenin güney batısında, etrafı surlarla çevrili alanda gerçekleştirilen sondaj çalışmalarıdır. Bu çalışmalar birebir sur yapılarıyla alakalı olmayıp, surların çevirdiği alanda herhangi bir yerleşim olup olmadığını çözmeye yöneliktir. 2018 yılındaki ikinci çalışma alanı ise sitadel ve kuzey yamaçtır (Erdoğan ve diğ. 2020).

Kaledeki kurtarma kazıları kapsamında 2019 yılı çalışmaları iki ana sahada gerçekleştirilmiştir. İlki, sitadel kısmında yapılan çalışmalar olup, ikincisi ise kaleyi çevreleyen surlara yönelik yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Sitadel kısmındaki çalışmalar üç ayrı kategoride devam etmiştir. Birincisi, sitadelin en üst seviyelerinde yer alan mekânlardaki çalışmalarıdır. Burada tapınak binası (*susi*) ile avlu, depo binaları, açık hava tapınağı, güvenlik mekânı (?) ve masif duvarlarda yer yer kazı olmak üzere temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. İkinci alan, Burney (1966) tarafından 'aşağı sitadel' olarak adlandırılan, ancak tarafımızca (Erdoğan ve diğ. 2020) 'yukarı yamaç yerleşimi' şeklinde belirtilen alandır. Üçüncüsü ise, bu çalışmanın da ana gövdesini oluşturan sur çalışmalarıdır. Bu kapsamda kalenin etrafında kazılan toplam 20 sondajla, surların nasıl bir hat izlediği ve kendine has özelliklerinin olup olmadığı hususlarında bazı değerlendirmeler

3 Urartuların batıya açılan kapısı niteliğindeki Kayalidere Kalesi, Fırat Nehri'nin en önemli kollarından biri olan, Murat Nehri'nin menderesler oluşturarak verimli adacıklar meydana getirdiği bir alanda, sarp bir kayalığın üzerine inşa edilmiştir. Bu kayalık, Murat Nehri'nden yaklaşık 100 m'lik bir yükseklikte yer almaktadır.

Modern Patnos, Bulanık güzergâhından Varto ve Bingöl yükseltilerine geçit veren koridorda yer alan Kayalidere Urartu yerleşimi, aynı zamanda Muş'tan Erzurum'a geçilen koridorun hemen bitiminde yer almaktadır. Bu konumuyla stratejik bir kavşak noktası oluştururken; bir yandan da verimli ovaların keşiştiği bir bölgede yer almaktadır. Kayalidere Urartu Kalesi'ne ismini veren Kayalidere Köyü ise kale yerleşiminin hemen doğusunda yer almaktadır. Bu güzergâh, aynı zamanda Malazgirt ve Bulanık düzlüklerinden Urartu'nun merkezine, Tuşpa'ya, geçişi sağlayan güzergâh olmasıyla da önemlidir.

4 Murat Nehri üzerine, Energo Pro İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve Murat Nehri Enerji Üretim A.Ş. tarafından yapılan Alparslan II Barajı'nın inşaa süreci devam ederken, Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu baraj suları altında kalacak olan kültür varlıklarına yönelik bir karar almıştır. 24.01.2019 tarih ve 2215 no'lu karar, baraj suları altında kalacak olan kültür varlıklarının belgelenmesi amacıyla bir kurtarma kazısı yapılmasını içermektedir.

yapılmıştır⁵. Yapılan sondajların 5'i güneybatıda, 5'i batıda, 2'si kuzeybatıda, 2'si kuzeyde, 2'si kuzeydoğuda ve 4'ü ise doğuda yer almaktadır (bkz. Şekil 1).

Sondajlar

Kayalidere Kalesi'nde, 2019 yılındaki sondajlar sadece surların nasıl bir hat izlediğine yönelik yeni veriler elde etmekle kalmamış, aynı zamanda sur odaklı tarihlendirme gayretlerine bazı katkılar sağlamıştır. Özellikle 'erken' ya da 'klasik' olarak adlandırılan dönemlere ilişkin hangi ayrımların dikkatle izlenebildiği ortaya konulabilmektedir. Surların yapım teknikleri ile birlikte kullanılan malzemeye yönelik de önemli veriler elde edilebilmiştir.

Birinci Sondaj

Kalenin güneybatı girişi olarak düşündüğümüz taş blokların kuzeybatısında devam eden sur duvarlarının takibini yapmak için burada sondaj çalışması başlatılmıştır. Surların bu yöne doğru devamının olup olmadığını anlamaya yönelik 1339 m seviyesinde,⁶ 1,5 x 2,7 m ölçülerinde bir sondaj açılmıştır. Yapılan çalışmalar sonunda bu sondajda blok duvar izlerine rastlanılmamış ve bu nedenle sondaj kuzey yöne doğru 1 m² genişletilmiştir. Yapılan genişletme çalışmaları sonrası sur duvarının, giriş alanının kuzeybatısına devam eden bloklarının parçası niteliğinde bir taş blokla karşılaşılmıştır. Gerekli ölçümlerin yapılması sonrasında bu sondajda çalışmalar sonlandırılmıştır (bkz. Resim 2, Şekil 1).

İkinci Sondaj

Kalenin güney-batı surlarında gerçekleştirilen 2 no'lu sondajın iki hedefi bulunmaktaydı. Birincisi buradaki surların keskin bir şekilde güneybatıya yönelmesinin nedenini ortaya çıkarmak; ikincisi ise surlar arasındaki boşluğun ne olduğunu tespit etmektir. Bu amaçla 2x4 m ölçülerinde bir sondaj açılmıştır. Sondajın ortalama denizden yükseklik seviyesi 1341 m'dir. Yüzey toprağının alınmasının ardından 20 cm derinlikte, sondajın kuzeydoğu köşesinde, daha önce Yukarı Yamaç Yerleşimi'nde ortaya çıkarılan zemin döşemesinin benzer uygulamalarıyla karşılaşılmıştır. Ulaşılan bu sonuç, bu alanın her iki blok duvar arasından geçen bir yol olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu ihtimalden emin olmak için sondajın doğu ve batı yönlerinde genişletilmesine karar verilmiştir. Buna göre; sondaj doğuya doğru 4x3,3 m genişletilmiştir. Genişletme çalışmaları sur duvarının bir kısmını da içine alacak şekilde devam ettirilmiştir. Sondaj genişletme çalışmaları sonunda bu alanın, daha önce ihtimal verdiğimiz üzere, giriş yolu olduğu ortaya çıkarılmıştır. Sur duvarının da bu giriş yoluna uygun bir düzenlemeyle ele alındığı görülmüştür.

5 Günümüzde, aşağı yerleşimi çevreleyen surların önemli bir bölümü Alparslan II Barajı'nın suları altında kalmıştır.

6 Tüm yükseklikler deniz seviyesi dikkate alınarak verilmiştir.

2 no'lu sondajın doğu yönüne doğru yapılan genişletme çalışmalarının ardından, giriş kısmının batıya doğru devam edip etmediğini görmek için ayrıca batıya doğru, 4x2,1 ölçülerinde bir genişletme çalışması başlatılmıştır. Yapılan çalışmalar, doğuya doğru genişletme çalışmalarında ortaya çıkan zemin döşeme taşlarına benzer bulgular ortaya koymuştur. Aynı zamanda yol tabakasının, küçük taşlardan oluşan zemin stabilizasyonu da görülmüştür. Böylece sondaj ve genişletme çalışmaları burada bir giriş olduğu tahminimizi doğrulamıştır (bkz. Resim 3, Şekil 2). İkinci sondajda dikkat çekici bir diğer husus, çalışmanın sınırlarını oluşturan masif blok taşların 'erken dönem' sur özellikleri göstermesidir.

Üçüncü Sondaj

Kalenin güneybatı alanında, dış sur duvarının tespitine yönelik 1,5x3.6 m ölçülerinde ve arazi eğimine uygun olarak 'basamak açma' tarzında 3 no.lu sondajda çalışmalar başlatılmıştır. Sondaj ortalama 1355 m seviyelerindedir. Sondajın kuzey ucunda 1,1 m, güney ucunda ise 20 cm seviye indirme çalışmaları gerçekleştirilmiş ancak herhangi bir sur kalıntısına rastlanılmamıştır. Bu nedenle bu alandaki 3 no'lu sondajda çalışmalar sonlandırılmıştır (bkz. Şekil 1).

Dördüncü Sondaj

Sondaj, surların giriş kısmının kuzeybatısında yer almaktadır. Surun kuzeye, tepelik alana doğru devam edip etmediğini anlamak için 2,3x 3,7 m ölçülerindeki sondajda çalışmalar başlamıştır. Sondaj ortalama 1339 m seviyelerindedir. Sondajın kuzeydoğusunda 1,4 m'ye kadar dolgu toprak kaldırılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda sondaj içerisinde suru oluşturan bloklar arasında yer alan dolgu malzemesine benzer bir malzemeyle karşılaşmıştır. Gerek ön tarafa doğru düşmüş olan blok taş gerekse de duvar dolgu malzemesi surun yıkıntıları olabileceğini düşündürmüştür. Bu nedenle sondaj çalışması doğuya doğru 0,7x1 m genişletilmiştir. Genişletme alanında yapılan seviye indirme çalışmalarında 1,6 m derinliğe ulaşılmış ve yıkıntı tabakasının burada da devam ettiği görülmüştür (bkz. Resim 4).

Beşinci Sondaj

Üçüncü sondajda yapılan çalışmalarda herhangi bir sur kalıntısına rastlanılmadığı için, bu sondajın batısında ve açıkta olan surlara daha yakın bir alanda beşinci sondaj çalışması başlatılmıştır. Kalenin dış suruna yönelik 2,6x5 m ölçülerinde sondaj açılmıştır. Sondajın ortalama seviyesi 1352 m'dir. Yapılan ilk seviye indirme çalışmaları esnasında surun kuzeye doğru bir girinti oluşturduğu saptanmıştır. Sondajda yer yer 0,5 m'ye kadar inilmiştir. Bu seviyede sondaj çukurunun içinde yoğun yıkıntı bloklarla karşılaşmıştır. Yıkıntılı bloklara batıdan bitişik, kuzey-güney doğrultusunda bir başka duvar hattı olduğu görülmüştür. Bu hat, surun kuzeye doğru bir girinti yaptığını

göstermiştir. Yıkıntı tabakasında yapılan çalışmalarda kuzey-güney eksenli girintinin konturları belirginleşmiş ve bu yıkıntı içerisinde yer alan bir blok taşın orijinal yeri tespit edilmiştir. Yapılan tespit sonucu blok taş orijinal yerine konulmuştur (bkz. Resim 5, Şekil 3).

Altıncı Sondaj

Birinci sondajın 6,2 m kuzeydoğusunda, giriş olarak belirlediğimiz alandan başlayan surun takibini yapabilmek için altıncı sondajda çalışmalara başlanılmıştır. Altıncı sondaj 1,7x2,7 m ölçülerinde olup, ortalama seviyesi 1339 m'dir. Yapılan çalışmalarda surun içerisinde yer alan moloz taş malzemelere burada da rastlanılmıştır. Büyük olasılıkla, bu malzemenin önünde duran blok taşlar aşağı yuvarlanmıştır. Elde edilen bu sonuç, birinci sondajda ortaya çıkarılan surun giriş alanına doğru devam ettiğini ortaya koymuştur. Buradaki sondaj çalışmasında ayrıca, sur duvarı kalıntılarının kuzeydoğuya doğru devam edip etmediğini anlamak için bu yönde sondaj 0,5 m. genişletilmiştir. Sonuç olarak; sur duvarının kuzeydoğuya doğru devam etmediği görülmüştür (bkz. Şekil 1).

Yedinci Sondaj

Sondaj çalışmalarının başlatılma nedeni, dördüncü sondajda ortaya çıkarılan yıkıntı tabakasının, sura doğru (güneye) devam edip etmediğini öğrenmektir. Ortalama seviyesi 1339 m olan sondajda yapılan seviye indirme çalışmalarında, sondajın güneyinde 1,1 m, kuzeyinde ise 0,75 m dolgu toprak tabakası kaldırılmıştır. Dolgu toprağın kaldırılmasının ardından ortaya çıkan yıkıntı tabakasının, dördüncü sondajdaki yıkıntı tabakasının devamı niteliğinde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 1).

Sekizinci Sondaj

Sondaj, Kale'nin ana kayalıklarının hemen güneybatısında ve kayalıklara 2,2 m uzaklıkta yer almaktadır. Sekizinci sondaj aynı zamanda, üçüncü sondajın doğusunda bulunmaktadır. Sondaj çalışmasından önce yüzeyde yapılan incelemelerde bazı blokların köşeleri tespit edilmiştir. Bu blok taşlardan yola çıkılarak buranın güneybatıdaki surların devamı olabileceği düşünülmüştür. Bu amaçla, yapılan ilk temizlik çalışmalarında blok taşların konturları daha net olarak ortaya çıkarılmıştır. Ardından 6x3 m ölçülerinde bir sondaj çalışması başlamıştır. Sondajın ortalama seviyesi 1370 m'dir. Bu alanda yapılan seviye indirme çalışmalarında blok taşların yanı sıra, dökülmüş halde moloz taşlar kerpiç kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Yüzey temizliği bittiğinde bu alanın doğu-batı yönünde uzanan ve güneybatı surlarını dik kesen bir burç ya da sur kalıntısı olabileceği düşünülmektedir. Taş bloklar üç sıra halinde olup kilit şeklinde örülmüştür. Aynı zamanda bu taş blokları kademeli bir şekilde geriye doğru yerleştirilmiştir. Burada ortaya çıkarılan kalıntıların yanında, blok taşların hemen dibinde kerpiç yıkıntılara

ait izler de açığa çıkarılmıştır. Daha özenle ele alınmış olduğu net bir şekilde görülen bu burç kalıntısı; olasılıkla yukarıdaki kayalardan güneybatı surların üzerine geçit veren bir yapı olarak da inşa edilmiştir (bkz. Resim 6).

Dokuzuncu Sondaj

Beşinci sondaj ile sekizinci sondajın arasında, her iki akstaki blok taşların, orta hat boyunca devam edip etmediğini öğrenmek için dokuzuncu sondajda çalışmalar başlatılmıştır. Sondaj 1,8x4,2 m ölçülerindedir. Yapılan seviye indirme çalışmalarında en derin bölgede 0,5 m kalınlıkta dolgu toprak tabakası kaldırılmıştır. Kaldırılan dolgu toprak tabakasının ardından duvar blokları görülmüştür. Sondajın güneybatısından kuzeydoğusuna doğru 2,8 m boyunca blok taşlar izlenmektedir. Buradan sonra blok taşlar güneye doğru 0,4 m'lik bir çıkıntı yapmaktadır. Kalenin güneybatı surlarının birçok yerinde görülen bu çıkıntı dokuzuncu sondajda daha küçük ölçülerde görülmüştür. Sondajda aynı zamanda blok duvarlar 3 parça halinde görülmüştür. Bu üç parça blok kuzeydoğuya doğru, arazi yapısına uygun olarak kademeli bir şekilde yükselmektedir. Buradaki çalışmalar beşinci sondaj ile sekizinci sondaj arasındaki surların devam ettiğini göstermiştir (bkz. Şekil 1).

Onuncu Sondaj

Dördüncü sondajın kuzeyinde yer alan onuncu sondaj, 3x5 m ölçülerindedir. Sondajın burada açılmasının nedeni, yüzeyde bir kısmı gözükken blok taşların seyrini izleyebilmek ve bu alanın bir köşe noktası olup olmadığını anlamaktır. Kazı çalışmaları, yüzey toprağı alınarak başlatılmıştır. Seviye indirme çalışmaları esnasında en derin noktada, doğuda 0,7 m, sondajın batısında ise 0,3 m derinliğe inilmiştir. Toprak tabakası kaldırılınca blok taşların kuzeydoğuya doğru devam ettiği ve derinliğinin arttığı görülmüştür. Çalışmalarda ayrıca, kuzeydoğuya devam eden blok taşların, güneybatıda bir köşe yaparak güneye doğru da seyrettiği ortaya çıkarılmıştır. Blok taşların köşe yaptığı noktada bir blok taş diğer blok taşların aksine yatay değil dikey olarak bırakılmış ve surların yönü noktasında önemli bir kanıt sağlamıştır (bkz. Resim 7).

On Birinci Sondaj

Kale'nin kuzeybatısında yer alan on birinci sondaj, surların Yukarı Yamaç Yerleşimi'ne yaklaştığı ve vadinin üst kısmında yer alan dik yamaçta açılmıştır. 1362 m seviyesinde olan on birinci sondajda çalışmalar, surların bu dik yamaçta devam edip etmediğini tespit etmek için başlatılmıştır. 4x6 m ölçülerinde olan sondajda öncelikle yüzey temizliği yapılmış ve tüm sondajlarda görülen yoğun bitki temizlenmiştir. Ardından yüzey toprağının alınmasıyla blok taşların konturları net olarak görülmüştür. Blok taşların konturlarının görülmesinin ardından sur duvarının güneydoğu yönüne devam edip etmediğini tespit etmek için sondaj bu yönde 2 m genişletilmiştir.

Yapılan genişletme çalışmalarının ardından sondajın kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzunluğu 7 m'ye ulaşmıştır. Çalışmalar sonunda sur duvarının güneydoğuya doğru devam ettiğini gösteren kanıtlara ulaşılmıştır. Surun bu alanda görülmesi ve güneydoğuya devam ettiğinin tespit edilmesiyle, gerekli belgeleme çalışmaları yapılarak on birinci sondajda çalışmalar sonlandırılmıştır (bkz. Şekil 1).

On İkinci Sondaj

Kale'nin kuzeybatısında yüzeyde görülen taş blokların seyrini tespit edebilmek için, 1359 m seviyesinde yer alan on ikinci sondajda çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında, bitki temizliği yapılmış ve ardından yüzey toprağı temizlenmiştir. Bu temizliğin ardından daha önce yüzeyde görülen taş blokların konturları daha net olarak ortaya çıkmış ve blok taşların kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzandığı tespit edilmiştir. Ardından 6x3,5 m ebatlarında olan sondajda seviye indirme çalışmaları başlamış ve bu çalışmalar esnasında blok taşlar ortaya çıkarılmıştır. Blok taşların seyrini takip edebilmek amacıyla sondajda kuzeybatıya doğru 5 m'lik temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu temizlik çalışmaları sura ait olan blokların kuzeye doğru devam ettiğini göstermiştir. On ikinci sondajda yapılan kazı ve temizlik çalışmaları bu alanda 11 m uzunluğunda kesintisiz bir sur duvarını ortaya çıkarmıştır. Sur duvarının güneydoğu sınırında bir rizalitin varlığı da söz konusudur. Ancak buradaki rizaliteli yapı bir bastiondan çok, sur hattının topoğrafyaya entegrasyonu ile alakalı bir çabadır (bkz. Şekil 1).

On Üçüncü Sondaj

Kale'nin kuzeybatısında, yüzeyde izlerine rastladığımız blok taşların herhangi bir sura ya da bir burç parçasına ait olup olmadığını anlamak için; ayrıca bu blokların batıya doğru devam edip etmediğini bulabilmek için burada çalışmalara başlanılmıştır. 1358 m seviyesinde bulunan sondaj, 1,7x3,5 m ölçülere sahiptir. Öncelikle yüzeyindeki bitkiler temizlenmiş ve yüzey toprağı alınmıştır. Ardından 0,3 m derinlikte dolgu toprağı kaldırılan alanda görülen blok taş izlerinin batıya doğru devam ettiği saptanmıştır. Batıya doğru devam eden sura ait bloklar; aynı zamanda on ikinci sondajda ortaya çıkarılan surların batıya devam eden bölümü olması itibarıyla da önemlidir.

On Dördüncü Sondaj

Kayalıdere Kalesi'nin kuzey eteğinde yer alan ve surun buradaki konumunu belirlemek amacıyla açılan on dördüncü sondaj, 2x3 m ölçülerinde ve ortalama 1360 m seviyesindedir. Dolgu toprak tabakasının kaldırılmasının ardından, tabaka içerisinde surlardan düştüğü anlaşılan blok taşlar gözlemlenmiştir. Daha sonraki çalışmalarda 0,8 m'lik derinliğin üst kotundan, basamak oluşturulacak şekilde batıya doğru sondaj genişletme çalışmaları başlatılmıştır. Yaklaşık 1 m'lik bir genişletme çalışmasının

ardından sur olarak düşündüğümüz blok taşlar görülmüş ve sondajdaki çalışmalar tamamlanmıştır (bkz. Şekil 1).

On Beşinci Sondaj

Kale'nin doğu eteklerinde ve on dördüncü sondajın güneydoğusunda yer alan on beşinci sondaj alanı yoğun moloz taş içermekteydi. Moloz taşların aşağı seviyelere kadar devam edip etmediği ve herhangi bir surun yıkıntıları olup olmadığını anlayabilmek için burada temizlik çalışmaları yapılmıştır. 1361 m seviyesinde olan sondaj, güneybatı-kuzeydoğu yönlü, 2,10x4,80 m ölçülerinde kazılmıştır. Ortalama 1 m derinlikte kazılan sondajda herhangi bir sur kalıntısına rastlanılmamıştır (bkz. Şekil 1).

On Altıncı Sondaj

Kale'nin kuzey eteklerinde ve on beşinci sondajın kuzeybatısında yer alan on altıncı sondaj, bu alanda herhangi bir sur kalıntısının olup olmadığını anlamaya yönelik açılmıştır. 4,80x6,00 m ölçülerinde ve ortalama 1366 m. seviyesinde olan sondaj, basamak tarzında olup kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür. Toplamda 1,50 m derinliğe inilen sondajın ilk basamağı ile ikinci basamağının bir bölümünde kerpiç yıkıntı tabakasına rastlanılmıştır. Tabaka, güneydoğu-kuzeybatı yönünde olup, 2 m genişliğinde ve 0,5 m yüksekliğindedir. Söz konusu yıkıntı tabakasının, bu alanın batısında bulunan bir kule ya da sur üzerindeki kerpiç duvarın yıkıntıları olduğu kuvvetle muhtemeldir. Kalenin kuzey eteklerinde gerçekleştirilen çalışmalarda ilk kez bu yönlü bir buluntu ile karşılaşmıştır. Ortaya çıkarılan kerpiç yıkıntının güneybatıya doğru (yamacın yukarısına doğru) devam edip etmediğini ve bu alanda herhangi bir sur kalıntısının olup olmadığını anlamak için basamak açma tarzında çalışmalara devam edilmiştir. Güneybatı uçtaki blok taşların ne ifade ettiğini anlamak için ikinci basamakta çalışmalara başlanmış ve bu blok taşların kuzeydoğusu bitiminde temizliğe başlanmıştır. Yapılan çalışmalarda bu alanda bulunan blok taşların düzenli bir sur sistemine ait olmadığı tespit edilmiştir. Yıkılarak yamaç boyunca sürüklenen bir tabaka izlenimi veren kalıntılar, büyük olasılıkla sondajın güneybatısındaki bir sur bloğundan koparak gelmiştir (bkz. Resim 8, Şekil 1).

On Yedinci ve On Sekizinci Sondaj

Kale'nin güneydoğu eteklerinde ve yamacın bu dik kesiminin nedenini anlamak; aynı zamanda olası bir sur duvarının izlerini tespit etmek amacıyla on yedinci ve on sekizinci sondajda çalışmalar başlamıştır. Ancak yüzey toprağının kaldırılmasının ardından bu alanlarda her hangi bir veriye ulaşılamayınca çalışmalar sonlandırılmıştır.

On Dokuzuncu Sondaj

Kale'nin doğusunda ve on altıncı sondajın güneybatısında yer alan on dokuzuncu sondajdaki çalışmalara, yüzeyde belli belirsiz görülen ve 18 m

uzunluğunda olan moloz taşların, bir sura ait olup olmadığını ortaya koymak için başlanılmıştır. 1373 m seviyesindeki sondaj 7,20x4,40 ölçülerindedir. Yüzey toprağının kaldırılmasının ardından moloz taşların konturları daha net olarak görülmüştür. Çalışmalar devam ettiğinde moloz taş dizisinin düzenli bir şekilde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda devam ettiği görülmüştür.

18 m boyunca yüzeyde yer yer görülen moloz taş dizisinin yaklaşık 7,5 m'lik bölümünde sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir. Yapılan sondaj çalışması, moloz taş dizisinin bu alanda inşa edilen bir sura ait olmadığını göstermiştir. Moloz taş dizisinin kuzeybatı ucunda yer alan blok taşı da düşündüğümüzde; daha çok, dik bir yamaçta düz alanlar elde etmek için inşa edilmiş bir set olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte; daha üst kotlarda yer alan sur duvarından aşağı sürüklenen bir parça olma ihtimali de düşünülebilir (bkz. Resim 9, Şekil 1).

Yirminci Sondaj

Kayalidere Kalesi'nde gerçekleştirilen sondaj çalışmalarının sonuncusu olan yirminci sondaj, Yukarı Yamaç Yerleşimi'nde bulunmaktadır. Alanda gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında sütun kaidesinin üst bölümü olarak düşünülen yuvarlak hatlı mimari bir unsur görülmüştür. Bu mimari unsurun tam olarak ne olduğunu anlamak ve bu alanın mimari programını daha iyi gözlemek açısından burada çalışmalara başlama kararı alınmıştır. On yedinci ve on sekizinci sondajlardaki çalışmalar buraya kaydırılmıştır. 1370 m seviyesindeki sondaj öncelikle 5x3,8 m ölçülerinde, kuzeydoğu-güneybatı yönlü bir çalışmayla başlatılmıştır. Yapılan yüzey temizliğinin ardından 0,3 m derinliğinde toprak tabakası kaldırılmış ve sütun kaidesi *in-situ* olarak ota çıkarılmıştır. Ayrıca, sütun kaidesiyle bağlantılı bir mimari program olup olmadığını anlamak için sondaj çalışması kuzeye ve kuzeydoğuya doğru genişletilmiş ve açmanın kuzeydoğusunda bir duvar tespit edilmiştir. Duvarın mimari yapısı, 2018 yılında gerçekleştirilen Yukarı Yamaç Yerleşimi çalışmalarında ortaya çıkarılan duvar yapılarıyla benzer özellikler göstermektedir. Kayalidere Urartu Kalesi'nde Urartu'nun birinci evresinde daha çok blok taşlar kullanılmışken burada moloz taş duvar temellerine rastlanılmıştır. Bu durum, Urartu Dönemi içerisinde farklı evrelerin olabileceğini ihtimalinin düşünülmesine neden olmuştur.

Son ölçüleri 12,5x7,5 m'ye ulaşan sondajda çalışmaları, sütun kaidesinin ve Urartu Dönemi içerisinde farklı bir zaman dilimine ait olma ihtimali olan duvarının belgelenmesiyle devam etmiştir. Bu alanda gerçekleştirilen çalışmalar; aynı zamanda daha önceki yıllarda yukarı kesimlerden aşağı yuvarlanan sütun kaidelerinin olduğunu göstermiştir. 3 adet yuvarlanmış sütun kaidesi ve bir de *in-situ* sütun kaidesiyle beraber toplam 4 adet sütun kaidesinin bu alanla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu sütun kaideleri ile birlikte 2018 yılındaki çalışmalarda ortaya çıkarılan taş döşeli zemin

bu alanın, sitadel kısmından farklı bir amaç doğrultusunda kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür (bkz. Resim 10, Şekil 1).

Değerlendirme ve Sonuç

Kayalıdere Kalesi'nde gerçekleştirilen sondaj çalışmaları birçok noktada kalenin sur sistemiyle alakalı yeni veriler elde edilmesini ve daha önceki çalışmalarda (Burney, 1966; Kleiss, 1988) netlik kazanmayan hususların aydınlatılmasını sağlamıştır. Söz konusu hususlardan, belki de, ilk önce cevaplanabilecek olanı, kalenin tamamının surlarla çevrili olduğunun ortaya çıkarılmasıdır. 1.028 m'lik bir uzunluğa sahip olan surların ortalama genişliği ise 3,5 m'dir. Bu kalınlık, diğer Urartu merkezlerindeki 3-4 m aralığındaki sur kalınlıklarıyla benzer oranları yansıtmaktadır (Burney, 1957). Aynı zamanda surlar, beşinci, sekizinci ve on altıncı sondajlarda ortaya çıkarılan yıkıntılardan anlaşıldığı üzere, kerpiç beden duvarlarına sahiptir. Kaleyi çevreleyen surların tamamı aynı formda devam etmemektedir. Güneybatı, batı ve kuzeybatı hattını takip eden surlar topoğrafyanın aldığı şekle uygun olarak 'S' formları oluşturmaktadır. 'S' formları, Aşağı Yerleşim'in kuzeybatısındaki derin ve nispeten daha dik vadide olduğu gibi, topoğrafyanın engebeli kısımlarında kendisini daha çok hissettirmektedir.

Kuzey, kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu yamaçlarda durum biraz daha farklıdır. Kalenin bu yamaçlarında topoğrafya daha stabildir ve batı taraftaki gibi kalenin yamaçlarına dik bir şekilde uzanan girinti çıkıntı söz konusu değildir. Surlar da bu topoğrafyaya uyumlu bir şekilde yoğun girinti çıkıntıdan uzak bir form sergilemektedir. Ancak bu dik yamaçta, surlara ait olduğu düşünülen izler ve daha aşağı kotlardaki yıkıntı tabakalarından yola çıkılarak, Bastam'ın doğu yamaçlarının bir bölümünde görüldüğü gibi (Kleiss, 1979) çift sıralı bir sur sistemi olabileceği düşünülmüştür. İki açıdan burada çift sıra sur sistemi uygulamak akla yatkındır. Birincisi, daha yekpare görünümde ve dik bir yamaçta mümkün olduğunca daha fazla düz alan elde etme çabası söz konusu olabilir. Böylece surlar arasında güvenliği artırıcı önlemler alınmasında büyük kolaylıklar sağlanabilir. İkincisi ise, topoğrafyanın rehabilitasyonunda önemli bir işlevi yerine getirmek amaçlanmış olabilir. Bir yandan dik yamaçtaki toprak yükünü kademeli olarak azaltmak; öte yandan iç taraftaki surun yükünü, yamacın orta kısımlarında bulunan kule gibi unsurlar aracılığıyla dış taraftaki surlara aktarmak amacıyla hareket edilmiş olabilir (bkz. Şekil 1). Her iki ihtimal de kalenin doğu yamacındaki surlar için önerilen form ile uyumlu gözükmektedir.

Surlara yönelik devam eden sondaj çalışmalarında dikkati çeken bir diğer husus yirminci sondajda ortaya çıkarılan sütun kaidesi ve moloz taş duvardır. *İn-situ* durumdaki sütun kaidesi, hemen güneydoğusundaki H-12 ve I-13 açmalarında, 2018 yılında ortaya çıkarılan kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki duvarlar ile aynı aksta yer almaktadır. Daha önceki yıllarda

bu yamaçtan aşağı düşen sütun kaideleri de düşünüldüğünde buradaki surlarla entegre bir sütunlu giriş ya da galeri söz konusu olabilir. Ne yazık ki buradaki mimari kompozisyonun netleşebilmesi için daha fazla kazıya ihtiyaç duyulmaktadır.

Kayalidere Kalesi surlarında gerçekleştirilen sondaj çalışmaları, her ne kadar kısıtlı bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilmiş olsa da Urartu sur yapıları için yapılan dönem önerilerine katkılar sunmaktadır. Ana hatlarıyla; Minua dönemine (MÖ 815-785) kadar daha düz hatlar ortaya koyan sur sistemleri, Minua ile birlikte, surların bastion ve kule gibi mimari unsurlarla daha hareketli bir yapı ortaya koyduğu bir döneme geçmiştir (Forbes, 1983; Çilingiroğlu, 1983; Kroll, 2021). Aşağı Anzaf ve Zıvıstan Kalesi'nin erken dönem yapıları arasında sayıldığı daha önce belirtilmişti. Kayalidere Kalesi surlarının ilk tahkim süreçlerinin, özellikle Aşağı Yerleşimi çevreleyen surlarda, daha çok Zıvıstan Kalesi surlarına benzediği görülmektedir. Kayalidere Aşağı Yerleşim'de, özellikle ikinci, beşinci ve dokuzuncu sondajlarda açığa çıkarılan surlarda görülen girinti ve çıkıntılar kule ya da bastion için değil, daha çok topoğrafyayla en yüksek oranda uyumu yakalayabilmek için yapılmış gözükmetedir. Bu durum benzer bir şekilde Zıvıstan Kalesi'nde de görülmektedir (Çilingiroğlu 1983). Kayalidere'nin erken dönem sur tahkimatı özellikleri, taş blokların çok kenarlı yapısında ve 1 m'ye yaklaşan ölçülerinde de kendini göstermektedir. Ancak, Kale'deki surların sadece erken dönem özellikleri göstermediği; aynı zamanda, Minua Dönemi sur özelliklerinin, gerek surlarda gerekse de kaledeki bazı duvarlarda kendini göstermektedir. Özellikle sekizinci sondajda açığa çıkarılan ve dışarıya doğru bir çıkıntı yaptığı anlaşılan surda, bir yandan daha küçük ölçülerde taş bloklar görülürken, öte yandan bu taşların her bir seviyede bir miktar geriye çekilerek inşa edildiği görülmüştür (bkz. Resim 6). Bu da bize Minua döneminin, 'klasik' olarak adlandırılan (Çilingiroğlu 1983) sur yapım tekniğini göstermektedir. Kalenin sitadel kısmında da benzer yapıda duvarlar söz konusudur. 2019 yılında, sitadel kısmında gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında tapınak binasından Yukarı Yamaç Yerleşimine bağlantı sağlayan taş döşeli yolun hemen batı sınırını oluşturan duvarda bastion tarzında çıkıntılar görülmektedir. Dolayısıyla, Kale'deki surlarda bir yandan 'erken dönemi' hatırlatan sur yapım teknikleri, öte yandan 'klasik dönem'in sur tekniklerini bir arada görebilmekteyiz. Bu durum, iki ihtimali ortaya çıkarmaktadır. Birincisi, Kale'deki sur tahkimatının Minua'dan kısa bir süre önce başlamış olabileceğini, ardından Minua ile birlikte sürecin 'klasik dönem' yenilikleriyle devam ettiğini düşündürmektedir. İkincisi ise, Kale'deki sur tahkimatının Minua ile başladığını, ancak kısa süre içerisinde sur tahkimatını gerçekleştirebilmek için eldeki tüm imkânların kullanılmış olabileceği yönündedir. Kayalidere Kalesi'nin bir eyalet birimi olduğu da düşünülürse (Köroğlu, 2020), Kayalidere'deki inşa sürecinin İşpuni

döneminde (MÖ 830-820), ancak yerel dinamiklerle başladığı ihtimali açığa çıkmaktadır. Dolayısıyla, birinci olasılığın daha yüksek ihtimal içerdiği düşünülmektedir.

Bir yandan erken dönemin işçiliksiz, daha iri bloklardan oluşan ve topoğrafyaya göre girinti-çıkıntılarının olduğu surlar söz konusuysen; öte yandan aynı sur hattı üzerinde klasik dönemin daha küçük ölçülerdeki blokları, sur temellerindeki taş blokların geriye çekilerek yerleştirilmesi ve sitadeldeki bazı duvarlarda görülen bastionlar bulunmaktadır. Bu husus, yukarıda bahsi geçen her iki durumda da, Kayalidere Kalesi'ndeki surların yapım sistematığında bir geçiş sürecinin izlerini yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

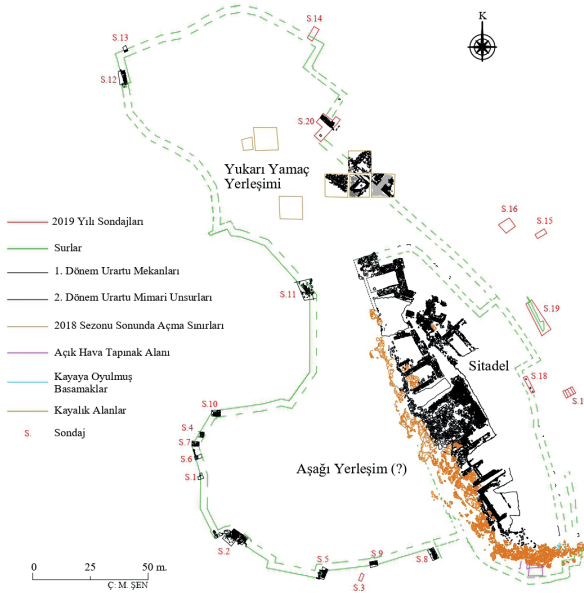
- Belli, O. (2004). An Early Iron Age and Urartian Fortress in the Van Region: Aliler. *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* (46.1), 5-14.
- Belli, O. ve Dinçol, A. (2011). Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları (9 levha ile birlikte) - Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der Burg von Nieder Zivistan. *Anadolu Araştırmaları* (8), 167-190.
- Burney, C. A. (1998). The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into the Archaeology of the First Millennium BC within Eastern Anatolia. In R. Matthews, T. Pollard, & M. Ramage (Ed.), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (143-162). British Institute of Archaeology at Ankara.
- Burney, C. A. (1957). Urartian Fortresses and Towns in the Van Region. *Anatolian Studies* (7), 37-53.
- Burney, C. A. (1966). A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalidere. *Anatolian Studies* (16), 55-111.
- Burney, C. A. & Lawson, G. R. J. (1960). Measured Plans of Urartian fortresses. *Anatolian Studies* (10), 177-196.
- Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler. *Ege Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi II*, 28-44.
- Erdoğan, S., Ercek, M., ve Şen, M. (2020). Kayalidere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar. *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi Turkish Journal of Ancient Near Eastern Studies* (2), 19-37.
- Forbes, T. B. (1983). *Urartian Architecture*. BAR170, England.
- Kleiss, W. Aspekte urartäischer Architektur. *Iranica Antiqua* (23), 181-215.
- Kleiss, W. (1979). Architektur. W. Kleiss (Ed.), in *Bastam I Ausgrabungen In Den Urartäischen Anlagen 1972-1975* (pp. 11-98), Mann Verlag, Berlin.
- Konyar, E. (2022). *Urartu Aşiretten Devlete* (1. Baskı). Homer Kitabevi.
- Kroll, S. (2021). Urartian Architecture. G. R. Tsetschladze (Ed.), *Archaeology and History of Urartu (Biainili) Dedicated to the Memory of Prof. Altan Çilingiroğlu* (s. 145-172) içinde. Peeters.
- Lloyd, S. and Burney, C.A. (1965). Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere (1965 Season). *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14 (1-2), 217-222.
- Tan, A. (2018). Establishment of the Urartu Kingdom. In A. Çilingiroğlu, K. Köroğlu (Ed.), *Urartians A Civilization in the Eastern Anatolia* (pp. 30-42). Rezan Has Museum.

EKLER

Resim 1: Kayalidere Kalesi'nin Güneyden Genel Görünümü

KAYALIDERE KALESİ YERLEŞİMİ

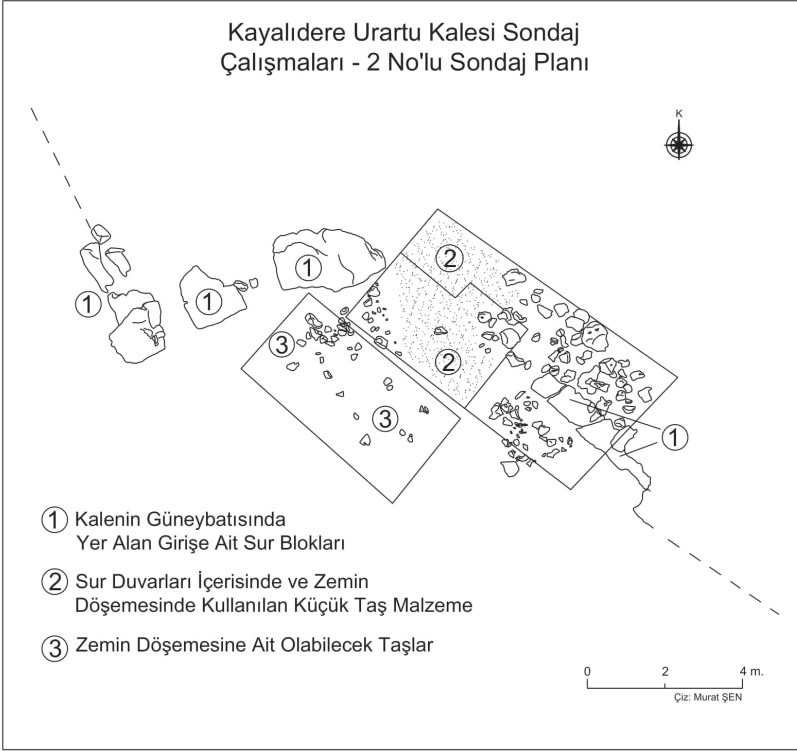
Şekil 1: Kayalidere Yerleşim Planı ve Sondajlar

Resim 2: *Birinci Sondajdan Bir Görünüm*

Resim 3: *kinci Sondaj ve AŞağı YerleŐimin Giriş Kısımı*

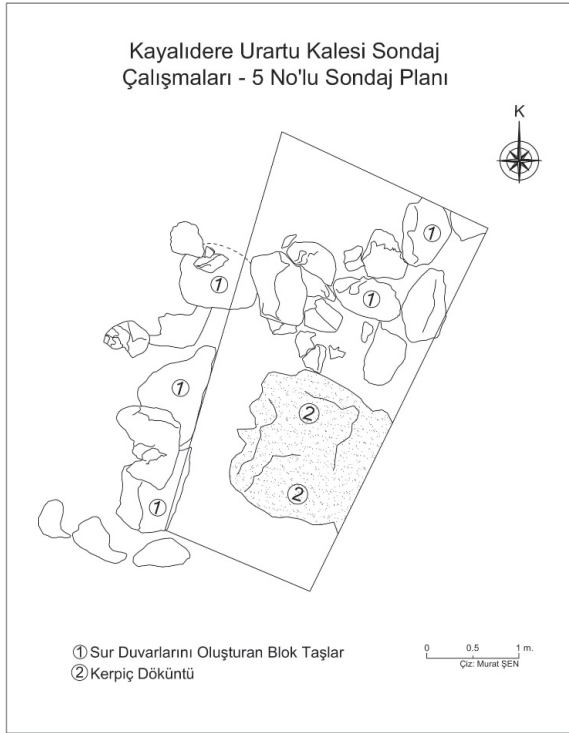
Şekil 2: İkinci Sondajın Planı

Resim 4: Kuzeyden Dördüncü Sondajın Görünümü

Resim 5: Beşinci Sondajdan Görünüm

Şekil 3: Beşinci Sondajın Planı

Resim 6: Sekizinci Sondajda Ortaya Çıkarılan Sur Kalıntıları

Resim 7: Onuncu Sondajın Batıdan Görünümü

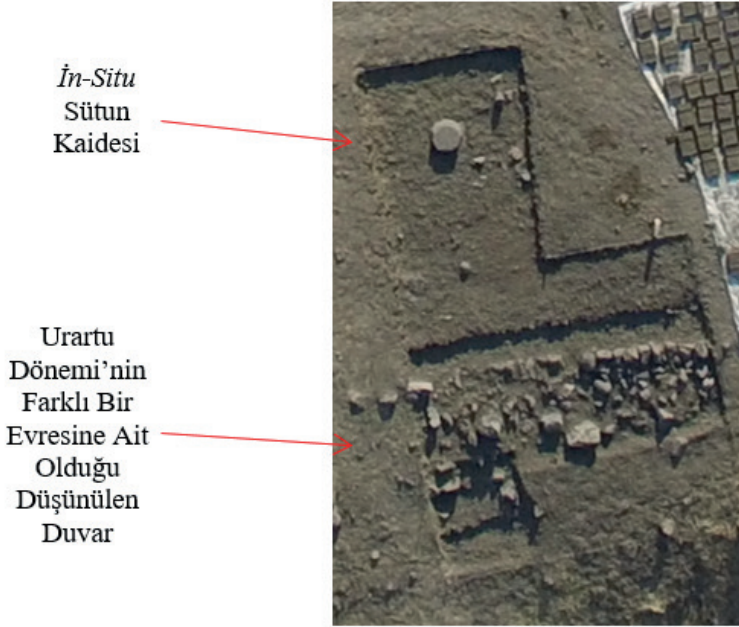
Resim 8: *On Üçüncü Sondajdan Görünüm*

Resim 9: *On Altıncı Sondaj ve Kerpiç Yıkıntı Tabakası*

Resim 10: On Dokuzuncu Sondajın Görünümü

Resim 11: Yirminci Sondaj ve İn-Situ Sütun Kaidesinin Havadan Görünümü

Bölüm 2

TANRIÇA ATHENA'NIN BAYRAMLARI

Cem HAYDAROĞLU¹

¹ Öğretim Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
e-posta: cemhaydaroglu@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5504-6178.

Giriş

Anadolu'da var olan imparatorluklar/devletler geçmişte yaşadığı tecrübelerden aldığı ilhamla ortaya çıkmış ve tarih sahnesinde uzun soluklu olmuşlardır (Polat, 2023b: 15). Söz konusu coğrafyada Hitit, Urartu, Frig, Pers, Lydia v.d. bu duruma örnek gösterilebilecek merkezi güçler konumunda gösterilmiştir. Bu bağlamda inanç olgusu tarihin her döneminde insanoğlu ile birlikte var olmuş ve bu devletlerle kurumsal bir kimliğe sahip olmuştur. Söz konusu bu olgu kimi zaman büyük bir ritüele kimi zaman da kişisel bir ibadete dönüşmüştür. Anadolu'nun hemen her döneminde bu durum net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yarım adadaki inanç konusu o kadar büyük çeşitlilik göstermiştir ki, bu durum 'bin tanrılı uygarlık' isminin Anadolu'ya verilmesine neden olmuştur.

Tarihi süreç içerisinde Anadolu'da var olan tüm tanrı ve tanrıçalar gerek ikonografik gerekse de karakter özellikleri bakımından birbirinden oldukça farklılık göstermiştir. Elbette değişik bölgelerdeki farklı tanrılar şematik olarak birbirine benzese de var olduğu bölgenin karakteristik özelliklerini alarak bir diğerinden ayrılmıştır.

Elbette ki bu kadar geniş tanrı ve tanrıçanın olduğu bir coğrafyada tapınım da bir o kadar çeşitlilik göstermiştir. Her bölgenin kendine ait bir takım tapınım şekilleri olmuştur. Bu durum kimi zaman bir şenlik olarak kimi zaman bir bayram olarak kimi zamanda sadece soyluların katılabildiği bir ritüel olarak ortaya çıkmıştır.

Özellikle Batı Anadolu'da şenlikler ve bayramlar ile ön plana çıkan yukarıda bahsi geçen durum, yılın belli zamanlarında geniş kitlelerin yer değiştirmesine de neden olmuştur. Bu hareketlilik gelişkin yol ağları¹ sayesinde gerçekleşmiş ve gerek ticari gerekse sosyal yaşama etkileri de kaçınılmaz olmuştur.

Tanrıça Athena'nın Bayramları

Bin tanrılı uygarlık ismine en büyük katkıyı hiç kuşku yok ki Batı Anadolu toprakları sağlamıştır. Kuşaklar halinde küçük Asya da hüküm süren tanrı ve tanrıçalar bölge insanı tarafından büyük saygı görmüştür. Üçüncü kuşağın lideri Zeus'un gökyüzündeki hâkimiyeti ele geçirmesi ile başlayan Olymposlular, gerek kıta Yunanistan'da gerekse de Anadolu'nun batı ve güney batısına derin izler bırakmışlardır.

Zeus gökyüzündeki egemenliği ele geçirdikten kısa süre sonra Okeanos'un kızı olan Grekçe akıl, düşünme gücü anlamına gelen Metis ile birleşir. Metis'in isminin anlamına bakarsak bu durum baş tanrı için tesadüfî bir durum değildir (Erhat, 1993: 65)

Bu seçim Hesiodos'un eseri Theogoni'da da şu şekilde ifade edilmektedir:

"Metis; bilge tanrıça tanrıların kralı Zeus ilk eş olarak Metis; bilge tanrıçayı seçti kendine. Metis en çok şey bilendir." (Hes. Tgeo. 890).

¹ Detaylı bilgi için Polat, E. (2023a) "Kral Yolu'nun Anadolu Güzergâhı" başlıklı makaleye bakınız.

Metis ile Zeus'dan doğan Athena ise mitolojinin en değerli tanrıçalarının arasına girmiştir. Çünkü baş tanrının biricik kızıdır kendisi. Antik Yunan mitolojisi içerisinde sayısız tanrı ve tanrıça bulunmaktadır. Hiç kuşku yok ki bunların her birinin de birçok öyküsü mitoloji içerisinde kendine yer bulmuştur. Mitolojik isimleri kimi zaman büyük bir aşk hikâyesinin içinde kimi zaman da büyük bir mücadelenin içinde görmekteyiz. Tüm bu mitolojik anlatımlar antik yazarlarında etkisi ile dilden dile günümüze kadar gelmiştir.

Günümüzde mitolojik bir anlatım olarak vurgulamış olduğumuz bu isimler ve bunların ortaya çıkardığı anlatımlar; aslında antik çağda büyük tapınım gören unsurlardı. Dönem insanları tüm yaşamlarını bu isimler üzerine şekillendirirdi. Günümüz insanının filmlere konu ettiği, kitaplara hikâye olarak anlattığı olayların aslında antik çağda birer dini motif olduğunu unutmamak gerekir. Çünkü bu anlatımlar üzerine o dönem insanların bir yaşam standardı oluşturdukları ve bugün mitolojik öge olarak gördüğümüz isimlere de saygıyı ön planda tuttıkları, günümüz arkeolojik çalışmaları ile net bir biçimde gözler önüne serilmektedir.

Tüm bu mitolojik isimler içerisinde Athena ismini biraz ön plana çıkarmak gerekir. Çünkü Tanrıça Athena antik çağda oldukça saygı gören ve insanlar tarafından değeri hep üst düzey tutulan bir isimdir.

Tanrıça Athena, Baş Tanrı Zeus'un çok sevdiği kızı idi. Bu özelliği belki de Athena'nın mitoloji içerisinde yerinin ayrı olmasını sağlamıştır. Çünkü antik dönem insanları için Zeus, hem korkulan hem de bir o kadar da sevilen bir tanrı idi. Bu kadar değeri olan bir tanrının 'en sevdiği' olmak Athena için önemli bir durumdur.

Bir diğer adı da Pallas² olan Athena'nın doğumu da oldukça ilgi çeken bir konudur (Can, 1994: 46). Bilindiği gibi Athena, Baş Tanrı Zeus'un kafasında silahlı olarak doğar (Erhat, 1993: 65). Yine doğum sırasında elinde kargı tuttuğu da bilinmektedir. Bu durumla ilgili bilim adamlarının farklı görüşleri mevcuttur.

Tanrıça ile ilgili antik yazarlar da eserlerinde sıkça bilgiler vermiştir. Örneğin Homeros İlyada adlı eserinde Athena'ya Tritogeneia diye seslenir (Hom. Ily. 146). Bu kelime Triton'dan doğma anlamına gelmektedir. Fakat bu durumda tartışmaya açıktır. Çünkü deniz tanrısı Triton ile Athena'nın herhangi bir ilişkisi yoktur. Yine aynı zamanda Amphitrite ve Triton adlarında karşılaştığımız 'trit' hecesi denizin sesini yansıtan bir ses olabilir. Fakat Tanrıça Athena'nın deniz ile tek ilişkisi vardır. O da annesi Metis'in Okeanos'un kızı olmasıdır. Bu bağlamı yapmakta biraz zorlayıcı bir durum olacaktır (Erhat, 1993: 64). Diğer tüm tanrı ve tanrıçalar gibi Athena'nın da atribüleri vardır. Bunları miğfer, kalkan, mızrak, baykuş ve aigis olarak sıralayabiliriz. Aigis bir tür göğüs zırhıdır. Bu Zırhın ortasında Medusa başı bulunmaktadır.

2 Tanrıça Athena'nın adının başına takılan bir ad. Tanrıça Athena bu deviy öldürmüş ve derisini yüzerek ona bürünmüştür. Bu devin kanatlarını da ayaklarına bağlamıştır. Bu yüzden Athena'nın diğer bir adı da Pallas'tır (Erhat, 2007: 234).

Tanrıça Athena'nın birçok kültür ile ilişkisi olduğu bilinmektedir. Örneğin Myken kültüründe yer alan Kalkanlı Tanrıça ile büyük benzerlik göstermektedir. Yine aynı zamanda Myken kültüründe yer alan Yılanlı Tanrıça ile de benzerlikler göstermektedir (Üreten, 2003: 62).

Antik Yunan Dünyasında Athena'nın müzik ve sanat üzerinde çok büyük etkisi vardır. Tanrıça sanatın koruyucusu olarak benimsemiştir. Flütün, savaş danslarının ve trompetin mucidi kabul gören Athena'nın bazı zamanlarda yer yüzüne inerek savaflara katıldığına inanırlardı (Takımcı, 2016: 6-7)

Antik çağda yapılan devasa yapılarda adına festivaller düzenlenen Athena'ya rastlamaktayız. MÖ. 448/447 de yapımına başlanan ve Phedias'ın büyük bir ustalık gösterdiği Parthenon tapınağının alınlıklarında Athena ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Tapınağın doğu alınlığında tanrıça Athena'nın doğumu, batı alınlıkta ise Atina kenti için Athena ve tanrı Poseidon'un mücadelesi anlatılmıştır.

Festivaller düzenlenmesi sadece Athena'ya ait olan bir durum değil. Hemen her toplumun kendi inanç sistemi içerisinde tanrı ve tanrıçalar adına düzenlediği festivaller ve kutladığı bayramlar vardır. Bu durum Anadolu'nun batı ve güneybatısında çok daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkar. Bu etkinlikler öyle büyük bir ilgi görecektir ki; zamanda takvimlere de yer alan bayramlara göre kitleler halinde bölgeler arası insan hareketliliği de görülecektir.

Tanrı ve tanrıçaların toplum içerisinde var olan etkilerinin de açık bir şekilde gözler önüne serildiği bu bayramlar bölgelere göre de birtakım değişiklikler göstermekteydi.

ATHENA	Synoikia Festivali
	Panathenaia Festivali
	Olynteria Festivali
	Kallynteria Festivali
DEMETER	Thesmophoria Festivali
	Haloa Festivali
	Makra Mysteria Festivalleri
	Skira Festivali
	Proerosia Festivali
APOLLON	Pythia Festivali
	Boedromia Festivali
	Pyanopsia Festivali
	Thargelia Festivali
DİONYSOS	Agrionia Bayramı
	Kır Dionysiası
	Lenaea Festivali
	Anthesteria Festivali
	Kent Dionysiası

Tablo 1: Tanrı ve Tanrıçalara adanan bayramlar ve festivaller. (Takımcı, 2016: Tab. 2)

Tanrı ve tanrıçalar adına düzenlenen bayramlar insanlar tarafından büyük ilgi görmekteydi. Bayramların denk geldiği tarihler dönem insanları için ayrı bir önem arz etmekteydi. Başta Athena olmak üzere Demeter, Apollon gibi diğer tanrı ve tanrıçalar adına da bayramlar düzenlenmekteydi.

İşte bu festival ve bayramlar içerisinde Athena adına düzenlenenlerin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Çünkü baş tanrının biricik kızı için düzenlenen bayramlar oldukça büyük saygı görmektedir.

Sanat ve müziği temsil etmesi bakımından ve aynı zamanda dansların ve birçok çalgı aletinin de onun tarafından bulunmasından dolayı Athena adına yapılan bayramlar hiç kuşku yok ki oldukça renkli geçmiştir.

Ayrıca antik çağ insanları Tanrıçanın yeryüzüne inerek savaflara katıldığına da inandığı için O'na ve onun adına düzenlenen bayramlara daha bir değer yüklemiştir. Bu bayramlar belirli bir takvime göre yapılmaktaydı. Hangi bayramın hangi gün ve günler içinde yapılacağı bu takvime göre düzenlenir ve bu tarihler herkes tarafından bilinirdi. Örneğin Attika takvimine göre Hekatombaion ayının 16 gününden (16-17) Synoikia Festivali düzenlenmekteydi. Bu tarihler günümüz takvimine göre 15 Temmuz ile 15 Ağustos arasında denk gelmekteydi. (Sina, 2015: 43-44). İşte bu tarihler için Athena'ya inananlar önceden hazırlıklarını yapar ve belirtilen tarihlerde kutlamalar yaparlardı. Bu festivalde Attika bölgesinde yaşayan topluluklar Atina yurttaşı olmalarını kutlamaktaydı. Kutlamalar aynı zamanda sağlanan birliği sürdürmek amacını da gütmekteydi (Sina, 2015: 43).

Elbette ki diğer tanrı ve tanrıçalar adına düzenlenen her bayram ve festivalinde inanç olgusu dışında yukarıda belirttiğimiz gibi bir nedeni de vardı.

Bu bayramlar ile ilgili takvim ve Miladi Takvimdeki karşılıkları aşağıdaki tablodaki gibidir (Takımcı, 2016: 5):

	Attik-İon Takvim Ayları	Miladi Takvim Ayları
1	Hekatombaion	15 Temmuz-15 Ağustos
2	Metageitnion	15 Ağustos-15 Eylül
3	Boedromion	15 Eylül-15 Ekim
4	Pyanopsion	15 Ekim-15 Kasım
5	Maimakterion	15 Kasım-15 Aralık
6	Poseidon	15 Aralık-15 Ocak(?)
7	Gamelion	15 Ocak-15 Şubat
8	Anthesterion	15 Şubat-15 Mart
9	Elaphebolion	15 Mart-15 Nisan
10	Munykthion/Mounikhion	15 Nisan-15 Mayıs
11	Thargelion	15 Mayıs-15 Haziran
12	Skirophorion	15 Haziran-15 Temmuz

Tablo 2: Günümüz miladi takvimine göre bayramlar (Takımcı, 2016: Tab.1).

Belirli bir takvime göre gerçekleştirilen festivallerden Synoikia Festivali, Panathenaia Festivali, Olynteria Festivali, Kallynteria Festivali Tanrıça Athena adına düzenlenmekteydi. Thesmophoria Festivali, Haloa Festivali, Skira Festivali, Proerosia Festivalileri ise Demeter adına yapılırdı. Ayrıca Apollon adına Boedromia Festivali ile Pythia Festivali de düzenlenmekteydi (Takımcı, 2016: 6).

Athena adına düzenlenen festivallerden en dikkat çeken, adının da verildiği Panathenaia Festivalidir (şenlikleri). Bu festival Hekatombaion ayının gün olarak yirmi sekizinde düzenlenmekteydi. Ayrıca bu festivalin Atina kralı Theseus zamanında başlatıldığı düşünülmektedir (Sina, 2015: 44). Ayrı bir görüşe göre de en erken krallarından olan Erikhthonios bu bayramı Atina'ya getirmiştir (Erhat, 1993: 102).

MÖ. 7.yy'dan itibaren şenliklerin düzenlendiği gün Athena onuruna "peplos" sunusu yapılırdı. Ayrıca Olimpiya oyunlarındakilerine benzer yarışlar düzenlenirdi (Sina, 2015: 44). Bu yarışlarda kazanan yarışmacılar için zeytinyağı ile dolu Panathenaic amphoralar verilir. Elbette bu durum ve ödül Athena'ya inanan bir yarışmacı için büyük bir gururdu (bkz. Resim 1).

Şenliklerde ayrıca kurban törenleri de yapılırdı. Bu törende kurban edilecek hayvanlar Atina'ya bağlı şehirlerin yöneticileri tarafından getirildi (Sina, 2015: 44).

Atina Parthenon kutsal odasında (naos) yer alan ve yaklaşık 160 metre uzunluğunda olan friz bu kurban töreni hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Frizde yapılmakta olan tören ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır (Kaya, 2009: 12).

Şenlikler özellikle yarışmaları ile olimpiyat oyunları ile çok benzerlikler göstermekteydi. En belirgin fark olimpiyatlar dört yılda bir düzenlenirken Athena adına düzenlenen şenlikler her yıl düzenlenirdi. Her yıl düzenlenen bu şenliklerde belirli oyunlar oynanırdı. Bahsi geçen oyunlar herkes tarafından tanınan aristokrat olan Hippokleides tarafından uygulanmıştır (Sina, 2015: 44).

Yapılan yarışmalara insanlar büyük ilgi gösterirdi. Seyirciler heyecanla oyunları izlerken oldukça eğlenceli vakit geçirdiklerini antik yazarlardan öğrenmekteyiz. Bu ilgi her geçen dönem daha da artmaktaydı.

Oyunları izleyen seyircilerde oturma yerleri kadın erkek olarak ayrılmaktaydı. Kadınlar erkeklerin izlediği yerde değil başka yerde oyunları seyrederdilerdi (Kınacı, 2012: 36,37).

Athena adına düzenlenen bu bayramda, kutlamalar başlamadan tam 9 ay önce aristokrat aileler asından seçilen peplos dokumaya başlardı. Bayram etkinlikleri başladıktan sonra da seçilen bu iki kız üzerinde çocukluk kıyafetlerini çıkardıktan sonra yeni kıyafetler giyerlerdi (Akalın, 2003: 41).

Sonuç

Yukarıda da belirtildiği gibi kutlamalar şenlik havasında geçmekteydi. Özellikle müzik şenliklerin olmasa olmazı durumdaydı. Tören sırasında aulos çalınması bir gelenek halini almıştı (Kınacı, 2012: 36,37).

Müzik yarışmaları haricinde İlyada'dan şiirler okunur ve çok çekişmeli bir ortam ortaya çıkardı. Bu durum da şenliklere olan ilgiyi sürekli canlı tutmaktaydı.

Bu ilgi kronolojik zaman içerisinde sürekli değişkenlik göstermekteydi. Özellikle Hristiyanlık inancı Roma tarafından yayılmaya başlayınca Pagan inançlar artık rağbet görmemeye başlamıştı. Bu durum diğer tanrı ve tanrıçalar gibi Athena ve ona olan inancı da olumsuz etkilemişti. Tanrıça adına yapılan festivaller artık kitaplarda anlatılan birer etkinlik durumuna dönüşmüştü.

Hiç kuşku yok ki insanlık tarihi içersin de Zeus'un kızı Athena ve onun onuruna yapılan bayramlar hep değerli kalacaktır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar ve Kısaltmalar

Hesiod. Theo. Hesiodos (1914). *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White*. Theogony. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.

Hom. Ily. Homeros (2014). *İlyada*. Azra Erhat (Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Modern Kaynaklar

Akalın, A. G. (2003). “Eskiçağda Grek Kadının Toplumsal Yaşantısı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22 (33), s. 7-47.

Can, Ş. (1994). *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi (3. Basım).

Erhat, A. (2007). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Erhat, A. (1993). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Kaya, E. (2009). *Eski Çağda Karia Bölgesi'nde Festivaller*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lomtadze, G. & Zhuravlev, D. (2019). Hellenistic Amphorae Of Panathenaic Shape From The Necropolis of Olbia Pontica, A. Peignard-Giros (Ed.), *Daily Life in A Cosmopolitan World: Pottery and Culture During the Hellenistic Period*, içinde (237-253), Wien: Phoibos Verlag.

Polat, E. (2023a). “Kral Yolu'nun Anadolu Güzergâhı”, *Erdem Dergisi* 85, s. 91-118.

Polat, E. (2023b). “Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius”, *Arkeoloji Dergisi*, (2), s. 1-21.

Sina, A. (2015). “Eskiçağda Atina'da Şenlikler”, *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, s. 42-59

Takımcı, M. (2016). *Antik Çağda Bayramlar ve Festivaller (Yunan – Roma)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Üreten, H. (2003). *Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönemde Pergamon Kenti Tanrı ve Kültürleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

Resim 1: *Panathenaic amphora* (Lomtadze- Zhuravlev, 2019: Fig. 7)

Bölüm 3

YENİ ASSUR KRALLIĞI'NDA TOHUM EKME MAKİNELERİ

Selma SANCAK¹

Erdal ÖZGÜNER²

1 Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, selmasancak30@gmail.com, ORCID:0000-0002-5427-4731,

2 Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, erdalozguner83@gmail.com, ORCID:0000-0005-2421-3312,

Giriş

İnsanların yaşamlarını sürdürebilmesi için tarımsal faaliyetlerin önemi büyüktür. İnsan toplulukları Üst Paleolitik Çağ'ın başlarında, (yaklaşık 35.000 yıl önce) sürdürdükleri yaşam biçiminde bitki toplayıcılığı ve avcılığın birlikteliği bilinmektedir. Bu dönemde, gruplar halinde yaşayan insanlar, hayatta kalmaları gereken besinlerin bir kısmını bitkilerden karşılıyorlardı. Dünyanın büyük bir bölümünde gözlemlenen bu yaşam biçimi yani toplayıcılık, tarımsal faaliyetlerin bir kültür olarak ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir. İlk tarımsal faaliyetlerin başladığı yerlerden birisi de Mezopotamya'dır. Mezopotamya iki önemli nehrin akış güzergâhı üzerindedir ve söz konusu bu yer, Fırat Nehri ile Dicle Nehri arasında kalan bölgenin ismidir. Mezopotamya bölgesi, Sümerler, Akadlar, Babiller ve Assurlular gibi çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmış ve dünya tarihine iz bırakmış önemli medeniyetleri içerisinde barındırmıştır (Köroğlu, 2011: s. 21; Polat, 2023: s. 406). Çünkü bu bölgede tarımsal faaliyetler için oldukça zengin minerallere sahip alüvyal topraklar bulunmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin taşıdığı alüvyon toprakların zenginliği ve sulu tarıma olanak sağlayan Fırat ve Dicle Nehirlerinden dolayı Mezopotamya'da tarım önemli bir yer tutmaktadır.

Antik çağlarda geniş tarım arazilerinin ekilip biçilmesi için gerekli bazı tarım aletlerin üretilip ve kullanıldığı arkeolojik çalışmalarda belgelenmiştir. Bunlar Saban, kürek, dirgen, çapa, orak gibi tarım aletleri taş, metal ve odun gibi hammadden üretilip şekillendirildikleri örnekleri Mezopotamya'nın antik çağlarına ait çoğu yerleşim yerinde ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu bu tarım aletlerinden en önemlilerinden biri ise saban olarak gösterilmektedir. Mezopotamya'da ilk ilkel saban örneklerini MÖ 6000'lerde görülmektedir (Aslantaş, 2009: s. 422).

Tarım alanlarını genişletmek için birçok teknolojik gelişimlere imza atılmış olan Eski Çağ çiftçileri, çeşitli tarım aletlerini geliştirerek kolay tarım yapma imkânı sağlamışlardır. Bu bağlamda, tarım alanındaki gelişmeler, ekilebilen yeni tarım arazilerinde aynı zamanda ekilecek farklı ürünlerin hasadının yapılmasına olanak sağlamışlardır. Böylelikle vaktini tarım yaparak geçiren çiftçiler, buğdaydan un, undan ise ekmek yaparak besin ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Besin ihtiyacını karşılamada kullanmış oldukları tarım aletlerinin yanında saban gelmektedir. Birçok topluluk, krallık, devlet, tarımsal faaliyetlerde kullandıkları saban tarım aletlerine kendilerince yeni özellikler ekleyerek ekim faaliyetlerini kolaylıkla yapılabilmesine olanak sağlamışlardır. Bu devletlerden biri de Assur Krallığı'dır. Krallık, Mezopotamya'da Assur kentinde kurulmuş olup, kralların başarılı sefer politikaları sayesinde de büyük bir coğrafyaya egemen olmuştur (Baysal, 2021: s. 1). Adını Assur kentinden alan Krallık, MÖ 2. bin yılın başlarında günümüz Kuzey Irak'ta, Dicle Nehri

kıyılarında kurulmuştur. MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 1400 yıl kesintisiz varlığını devam ettirmiştir.

Yeni Assur, sırasıyla Kalhu, Dur-Şarrukin, ve Ninive gibi başkentlere sahiptir. Döneminin süper gücü olarak tanımlanan Assurlar, gerek kültürel gerekse dönemin teknolojisi sayılabilecek yeniliklere imza atmışlardır (Köroğlu ve Adalı, 2018: XII). Bahsi geçen bu gelişmelerde hiç kuşkusuz Akdeniz ikliminin etkisi önemli rol oynamaktadır. Bölgedeki yağış oranı bereketli tarımsal arazilerin oluşmasına neden olmuştur (Radner, 2018: s. 2-3). Assurlar, bereketli tarım arazilerinden en iyi şekilde yararlanmak için de çeşitli yeniliklerde bulunmuşlardır. Bu yeniliklerden biri de “*Tohum Makineleri*”¹ olarak tanımladığımız sabanlardır. Tarımsal faaliyetler için vazgeçilmez bir alet olan sabanın kökeni konusunda şimdilik net bir veri bulunmamaktadır. Ancak arkeolojik veriler Assurluların sabanı geliştiren ve çeşitli eklentilerle dönemin en kullanışlı tarım aletlerinden biri haline dönüştüren oldukları bilinmektedir.

Assur tarihinin son dört yüz yıllık evresi (MÖ 1000-612) “*Yeni Assur Dönemi*” olarak tanımlanır. Yeni Assur Dönemi, kral Ashur- dan (MÖ 934-912) ile başlamaktadır (Karlsson, 2013: s. 2). Bu dönemde krallık tüm Aşağı ve Yukarı Mezopotamya, Batı İran, Suriye, Doğu Akdeniz ve hatta Anadolu’ya; Çukurova ve Toroslar’a kadar uzanmaktadır (bkz. Harita 1).

Tohum Ekme Makinesi

Neolitik döneme kadar doğanın kendisine verdikleri ile yetinen insanların, tarım devrimi ile birlikte üretime geçmesi doğaya hâkimiyetini sağlamıştır. Bu hakimiyeti sağlarken kullanmış oldukları tarım aletlerinin önemini de vurgulamak gerekmektedir. Bu tarım aletlerinden en önemlilerinden biri de sabanlardır.

Mezopotamya’da ilk saban örneklerinin Samarra Dönemi (MÖ 7. bin sonları- 6. bin ilk yarısı) itibari ile ortaya çıktığı belirtilmiştir (Potts,1997: s. 75). Geç Uruk (MÖ 4000-3100), Cemdet Nasr (MÖ 3100-2900) dönemlerinde de ilkel sayılabilecek saban örneklerine rastlanılmaktadır. Bu saban örneklerinin ilkel olduğu ve zamanla çeşitli eklentilerle gelişim gösterdiği görülmektedir. İlkel saban ise, kompozit, uzun ahşap bir kirişten meydana gelmiştir. Sabanın ön kısmı zıvanalıdır ve arka parçasına halat ile bağlandığı belirtilmektedir. En arkasında ise kullanan kişinin tutabileceği bir bölüm yer almaktadır (Potts, 1997: s. 75-76; Gökçe ve Pınarcık, 2018: s.193). Bahsi geçen ilk saban örneklerin genel itibari ile mühür baskılar üzerinden tasviri yapılmaktadır. Gelişen tarım teknikler ile sabanların da gelişimini izlemek mümkündür (bkz Resim 1).

¹ Bu çalışmamızda saban aletinin dönemi itibari ile ileri tekniklere sahip olmasından dolayı “Makine” olarak tanımlamayı tercih etmekteyiz.

Neolitik Dönem’de kuru tarımın yapıldığı çekirdek bölgelerde sabanın tarım aleti olarak kullanıldığını gösteren arkeolojik kanıtlara şimdilik rastlanmamıştır. Ancak Tunç Dönemi’nden itibaren insanlar söz konusu olan tarım aletini gündelik yaşamlarına dahil ettiklerini bilmektedir. Bu sebeple tarla gibi yüz ölçümü büyük olan arazilerde sabanın kullanıldığı Tunç Dönemi’nden itibaren arkeolojik verilerle desteklenmektedir (Kılıç ve Sabuncuoğlu, 2013: 780).

Yeni Assur Krallığı’nda, tarımsal faaliyetlere ilişkin veriler yazılı kaynaklar, görsel sanatlar ile mühür baskılarının yanı sıra krallığın tarımsal faaliyetlerde kullanmış olduğu bazı tarım aletlerini yapılan arkeolojik kazılardan ortaya çıkarılmıştır. Nimrut, Niniveh ve Khorsabat gibi merkezler, Yeni Assur Dönemi tarım aletleri ile ilgili çalışmaların yoğun bir şekilde yürütüldüğü yerlerdir. Bu duruma bağlı olarak söz konusu yerler yukarıda ifade edilen konuda önemli bilgiler sunmaktadır. Khorsabad’daki Sargon Sarayının 86 nolu odasında bir dizi pulluk ele geçmiştir (bkz. Resim 2). Ucuna kadar daralan pullukların başları sabanın toprağa gelen kısmına monte edilmek üzere yuvarlatılmıştır. Khorsabad’daki Sin Tapınağının sır duvarlı cephesinde de betimlenen saban görseli bulunmaktadır (bkz. Resim 3-4). Söz konusu sabanların aynı zamanda tohum makinesi olarak kullanıldıkları bilinmektedir. Yani tohumla doldurulmuş bir kutuya sahiptirler (Curtis, 1999: s. 249). Böylelikle toprak sürülürken aynı anda da tohumların toprağa ekimi sağlanmış olmaktadır.

Assur kralı Esarhaddon (Aşşur-aha-iddin) (MÖ 680-669) dönemine ait yarı değerli siyah taştan yapılmış bir tablet üzerinde, kralın Babil’i yeniden inşa ve onarımı konusu işlenmiştir (bkz. Resim 5). Taş üzerinde makinenin saban okunun uç kısmı kaya benzeri bir kütleyle saplanmışken arkasında ise palmye benzeri bir adet ağaç yer almaktadır. Taş üzerinde görülen tohum ekme aletinin simgesel olarak kralı simgelediği ileri sürülmektedir (Roaf, 1996: s. 189).

Söz konusu tohum ekme makinelerinin benzer şekillerini Akkad dönemi silindir mühürler üzerinde de görmek mümkündür. Deniz kabuğu bir silindir mühür baskısı üzerinde görülen sahnede, Tek boğanın çektiği ve iki çiftçinin saban sürdüğü, yine Assur tohum ekme makinesine benzer bir saban aleti kullanıldığı görülmektedir. Burada görülen fark ise, saban ucu demirinin farklı olarak kürek formunda olmasıdır (Gökçe, Pınarcık, 2018: s. 194). Anlaşıldığı üzere, saban üzerinde görülen huniden atılan tohum doğrudan sabanın açtığı çukura dökülmektedir (Roaf, 1996: s. 128) (bkz. Resim 6).

Genel olarak sabanlara koşulan hayvanlar bir veya iki adet olduğu görülmektedir. Hitit yazılı metinlerinde “*saban öküzü*” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadeden yola çıkarak, öküzün sabana koşulduğu anlaşılmaktadır (Bülbül, 2017: s. 273). Bununla birlikte sabana koşulan öküzlerin

diğer öküzlere göre daha besili ve resmi kimlikli olduğu tahmin edilmektedir. Bu özelliğinden dolayı Assurun da resmi kimlikli saban ve öküzlere sahip olduğunu tahmin etmekteyiz

Sonuç

Tarih boyunca yaşamış olan bütün toplulukların kendilerine has bir tarım politikası vardır. Besinlerin yetiştirilişinden hazırlanmasına kadar geçen bütün aşamalar toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Bu değişiklikler genellikle iklim koşulları, doğal kaynaklar ve coğrafya ile doğrudan bağlantılıdır. Dağlık bölgelerde yaşayan toplumlar genellikle hayvancılıkla geçimlerini sağlarken, düzlük coğrafyalarda yaşayan toplumlar da tarım ile geçimlerini sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında coğrafi özellikleri bakımından Yeni Assur Krallığı'nın geçim kaynağının büyük kısmını tarımın oluşturduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle Krallık, tarımsal faaliyetlerini kolaylaştırmak için bazı yeniliklerin de öncülüğünü yapmıştır. Hiç kuşkusuz bu yeniliklerden bir tanesi "*Tohum Ekme Makinesi*" olarak tanımlayabileceğimiz saban benzeri aletlerdir. İşlevselliği açısından saban ile oldukça benzer özellikleri taşımasının yanında bazı eklentiler ile dönemi itibariyle teknolojik bir alet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Söz konusu gelişmeler sayesinde, Asur'un tarımsal faaliyetlerinde daha az sürede, daha fazla alan ekilebilir hale gelmiştir. Mevsimde elde edilen hasat sayıları artmış daha fazla tarımsal ürün hasatları elde edilmiştir. Böylelikle halkın, başka işlerde çalışma imkânı da doğmuştur. Örneğin, tarla sürmek için artan zaman dilimi görkemli kentlerin inşasında kullanılmıştır. Aynı zamanda elde edilen ekonomik güç sayesinde daha rahat seferler düzenleme olanağı kazanan Assurlar, sınırlarını genişletmek için başarılı seferler düzenlemişlerdir. Tohum makinesinin kullanımı ile elde edilen iş gücündeki rahatlama tarımsal faaliyetlerde kadınların da etkin hale gelmesine olanak sağlamıştır. Erkekler daha çok seferler düzenlerken, kadınların ekonomik hayata katılımının da sağladığı tahmin edilmektedir. Yeni Assur Krallığı'nın Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri Ziyaret Tepe Höyüğü'dür. Diyarbakır ili, Bismil ilçesinde yer alan höyük, Dicle Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Burada yapılan kazılarda Tunç Sarayı² kamu binasının kabul salonunda kilden yapılmış bir tablet ele geçmiştir. Tablette, tarımsal işlerden sorumlu kadınların isimleri belirtilmektedir (Matney, 2018: s. 345). Söz konusu tohum makineleri sayesinde tarımsal faaliyetler gibi iş gücü gerektiren alanlarda da kadınların varlığı kolaylaşmaktadır.

Assur ekonomik gelirlerinin büyük bölümünü vergilerden elde etmektedir. Yazılı kayıtlarından da anlaşıldığı üzere, özellikle özel sektörün vergilendirilmesi esas olarak tarımsal ürünler üzerinden aynı olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu vergiler sivil ve özellikle askeri yönetimin ihtiyaç duyduğu

² Detaylı bilgi için, bkz. Matney, 2018: 343-344.

tahıl ürünlerinden yapılmaktadır (Scheepers, 2010: 354). Tarımsal faaliyetlerde görülen teknolojik gelişmeler sayesinde Assurlu çiftçilerin vergi yükleri de hafiflemektedir. Assur ekonomisinin önemli bir bölümünü oluşturan vergi politikası, fethedilen bölgelerdeki tarımsal üretimin mümkün olduğunca hızlı yapılması gerekliliği doğmuştur (Florioti, 2012: s. 153). Tokum ekme makineleri gibi tarım aletleri sayesinde hızlı tarımsal faaliyetler gerçekleştirme imkânı sağlamıştır.

Tüm Mezopotamya'nın genelinde olduğu gibi Yeni Assur Krallığı da temelde bir tarım devletidir. Bu nedenle tarımsal açıdan verimli toprakların en elverişli şekilde kullanılması zenginlik yaratmanın birincil koşulu sayılmaktadır (Sinha vd, 2019: s. 6). Bahsi geçen tohum ekme makineleri sayesinde elverişli verimli toprakların işlenmesi kolaylaşmakta ve buna bağlı olarak da zenginlik yaratmanın önü açılmaktadır.

Yeni Assur Krallığı, toplu nüfus aktarımları sayesinde, ülkelerine getirdikleri insanları inşa faaliyetlerinde kullanmalarının yanında tarım alanlarında da kullanmışlardır (Çilingiroğlu 1983: s. 311-317; Florioti, 2012: s. 150). Tarım alanlarında çalışan bu insanların işlerinin tohum ekme makinası sayesinde oldukça kolaylaştığı, buradan arta kalan zamanlarda da inşa faaliyetlerine ağırlık verildiği düşünülmektedir.

Söz konusu bu tohum ekme makinesinde saban ucu, saban ucu demiri ve saban tutamağına ek olarak orta kısımda huni gibi işlevsel parçalar yer almaktadır (Resim 7). Bu huniden dökülen tohumlar alt kısımda olduğunu düşündüğümüz bir mazgala dökülmektedir (bkz. Resim 8). Bu mazgal aracılığıyla tohumlar, düzgün bir şekilde toprağa dökülerek ekilecek araziden en yüksek kullanım alanı sağlamaktadır. Böylelikle çiftçilerin iş yükünün de oldukça hafiflemiş olduğunu düşünmekteyiz. Çalışma prensibi olarak saban aletlerinden farklı olmamakla beraber bunlara eklenen söz konusu bu huniler sayesinde Assurlar, oldukça kolay tarla ekimi yapabilmektedir. Huni, her iki yandan destek çubuklarıyla makinenin gövdesine sabitlenmektedir. Makinenin toprağa temas ettiği kısımda yer alan, sivri ucuna takılan demir saban ucu sayesinde toprak kolaylıkla sürülebilmektedir. Saban ucunun baş kısmına boyunduruk yerleştirilmekte ve bu boyunduruğa ise yüksek ihtimalle iki adet öküz bağlanmaktadır. Saban tutamağı sayesinde de çiftçi tarla sürerken tohum makinesini kolaylıkla yönlendirebilmektedir.

Sonuç olarak, tarihin ilk dönemlerinde doğada bulup, topladığı besinleri tüketen insanoğlu, zamanla bazı icatları ile beslenme uğraşları açısından önemli gelişmelere imza atmıştır. Ateşi bulduktan sonra yiyeceklerini pişirip yiyen insanlar, çeşitli tarım aletlerinin icadı ile tarımsal faaliyetlerde yeniliklere neden olmuştur (Florioti, 2018: s. 26). Beslenme geleneğinde ateşin icadı ne kadar önemli ise tarımsal faaliyetlerde sabanın icadı da bir o kadar önemlidir. Bu nedenle Assurlu çiftçiler sabanlarına çeşitli yenilikler ekleyerek yeni

makinelerin icadını gerçekleştirmişlerdir. Tohum ekme makineleri olarak tanımladığımız bu aletler, Assurların tarımsal faaliyetlerini kolaylaştırmaktadır. Bu kolaylık beraberinde verimli tarımsal faaliyetleri de getirirken tarım ürünlerinin çeşitliliğini de arttırdığını tahmin etmekteyiz. Tarımsal faaliyetleri olumsuz yönde etkileyen kuraklık ürünlerdeki verimi düşürmektedir. Kullanılan bu tohum makinesi sayesinde kuraklık vb afetlerin en az zararla atlatılmasına olanak sağlamıştır. Mühürler, tapınak duvarları ve özenle işlenmiş yarı değerli taşlar üzerinde gördüğümüz bu tarım aletlerin Assurlar tarafından sadece basit bir tarım aleti olarak görülmediğini, bunlara aynı zamanda kutsal bir misyon biçildiğini de göstermektedir. 3D teknolojisi kullanılarak söz konusu tohum makinesi ile tarlanın nasıl sürüldüğünü görselleştirmeye çalıştık (bkz. Resim 9). Bu konudaki çalışmamız ise günümüz veya günümüze yakın dönemlerdeki saban kullanım prensipleri dikkate alınarak yapılmıştır.

Çiftçiler, basit mikrolit aletlerden, saban gibi ileri tekniklerle donatılmış aletlere kadar çok çeşitli tarım aleti kullanmışlardır. Hiç kuşkusuz her tarım aletinin sağlamış olduğu kolaylıklardan bahsedilebilir. Ancak bu aletler arasında sabanın yerinin önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Teşekkür

Değerli fikirleri ile yayının hazırlanmasında emeği olan kıymetli danışman hocamız Doç. Dr. Hakan YILMAZ'a ve 3D teknolojisini kullanarak bazı sahne çizimlerinde emeği olan Doktorant Rıdvan YILDIZ' a teşekkür ederiz.

Bu Yayın, Güneşin Altında Tarlalarda Çalışan Kadınlara ve Yüzü Kavruk, Esmer Yüzlü Çocuklara İthaf Edilmiştir...

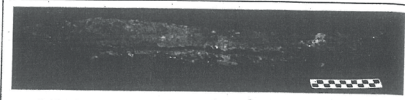
KAYNAKÇA

- Aslantaş, Y. (2009). “Mezopotamya’ Faunası ve Florası”, *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası 4.Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)* Elazığ, s.405-430
- Baysal, A. S. (2021). “Yeni Asur İmparatorluğu Propagandasının Hedefleri ve Yöntemleri”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (4/2), 1-30.
- Bülbül, P., (2017). “Eski Anadolu’da Tarım Faaliyetleri”, *Tarihin Peşinde*, s.17, s. 269-282.
- Curtis, J., E., (1999). “Late Assyrian Agricultural Tools: The Archaeological Evindence”. *na*.
- Çilingiroğlu, A. (1983), “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları*, S.9, Ed. Fak. Basımevi, İstanbul 1983, s.311-317.
- Florioti, H. H. (2012), Yeni Asur Devri’nde Gerçekleştirilen Toplu Nüfus Nakillerinden Örnekler, *History Studies: International Journal of History* ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print) Volume 4 Issue 2, p. 149-168, July 2012
- Florioti, H. H. (2018). Asur Sarayında beslenme: Yeni? Asur Devri. *Tarih Okulu Dergisi. Yıl 11, Sayı XXXIV*, ss. 25-42
- Gökçe, B., Pınarcık, P. (2018). “Anadolu ve Mezopotamya’da Saban (Başlangıcından Orta Demir Çağ Sonuna Kadar” *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Ed. Gürkan GÖKÇEK, Ercüment YILDIRIM, Okay PEKŞEN, Değişim Yayınları, s.187-212.
- Karlsson, M. (2013). *Early Neo-Assyrian State Ideology Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883–859) and Shalmaneser III (858–824)*, Institutionen för lingvistik och filolog, Uppsala.
- Kılıç, Y., ve Sabuncuoğlu, T. (2013). MÖ II. Binyılda Anadolu’da Kullanılan Tarım Aletleri (Arkeolojik ve Çivi Yazılı Metinlere Göre), *Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN’E Armağan*, Ed. Doç Dr. Mithat AYDIN, Denizli, s.777-797.
- Köroğlu, K., (Ed.) (2011). *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Web-ofset, Eskişehir.
- Köroğlu, K. ve Adalı, S.F. (2018), Assurlular, Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı, (Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı)Yapı Kredi Yayınları.
- Matney, T., (2018). Ziyaret Tepe, *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*. (Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı.)İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 340-351.
- Özgüner, E., (2019). “Urartu Krallığı’nın Van Gölü Havzası’ndaki Tarımsal Faaliyetleri ve Ürünlerinin Depolanması”, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Arkeoloji A.B.D. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Polat, E. (2023). Cumhuriyet ve Arkeoloji Teması: Van İli Örneği. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (Cumhuriyet Özel Sayısı). s. 404-412.

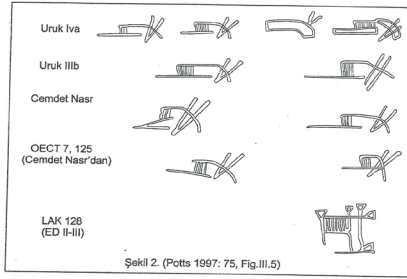
- Potts, D. T. (1997). *Mesopotamian Civilization The Material Foundations*, Cornell University Press, New York.
- Radner, K., (2018), “Assur Kenti ve Assur Tarihine Genel Bir Bakış”, *Assurlular, Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 2-25
- Roaf, M., (1996). *Mezopotamya ve Yakındoğu Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Scheepers, W. (2010), Neo-Assyrian non-interference Policy *OTE 23/2* 350-366
- Wilson, J., A., ve Allen, T., G., (1936). *Khorsabad Part I, Excavations in the Palace and at a City Gate*, The University of Chicago, Illinois.

EKLER

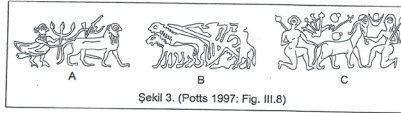
Bilcan Gökçe, Pınar Fınarçık

Şekil 1. Ayanis Kalesi'nden Saban Pulu (Erdem, A. D. 2015: 40, Res. 18)

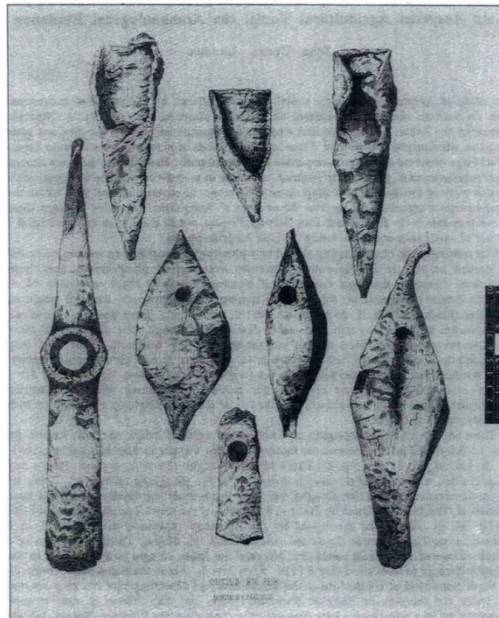
Şekil 2. (Potts 1997: 75, Fig. III.5)

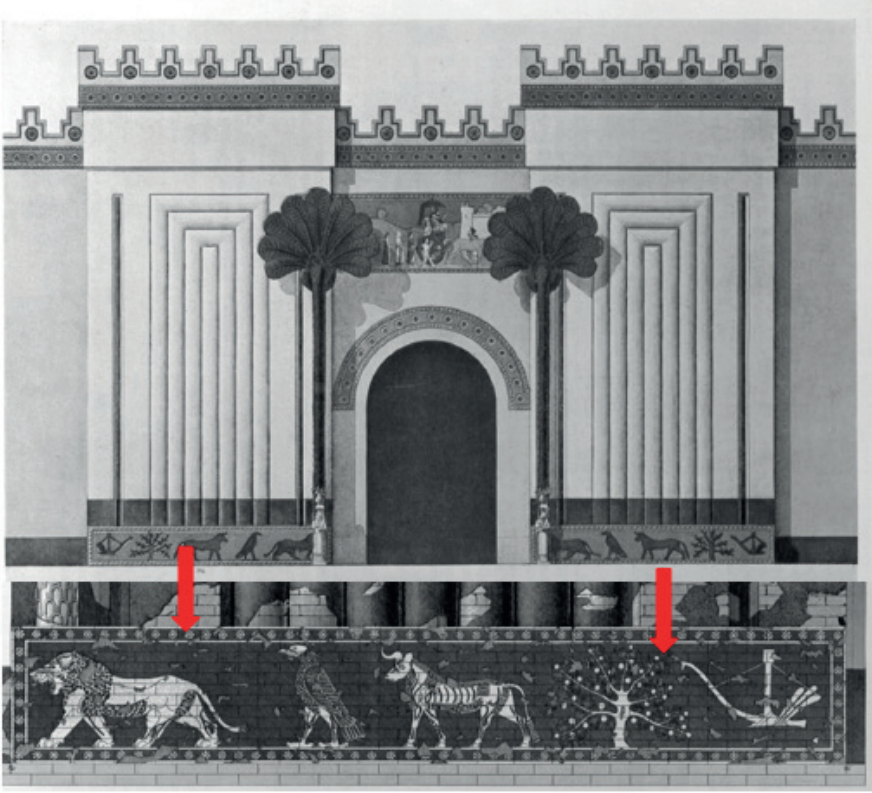
Şekil 3. (Potts 1997: Fig. III.8)

206

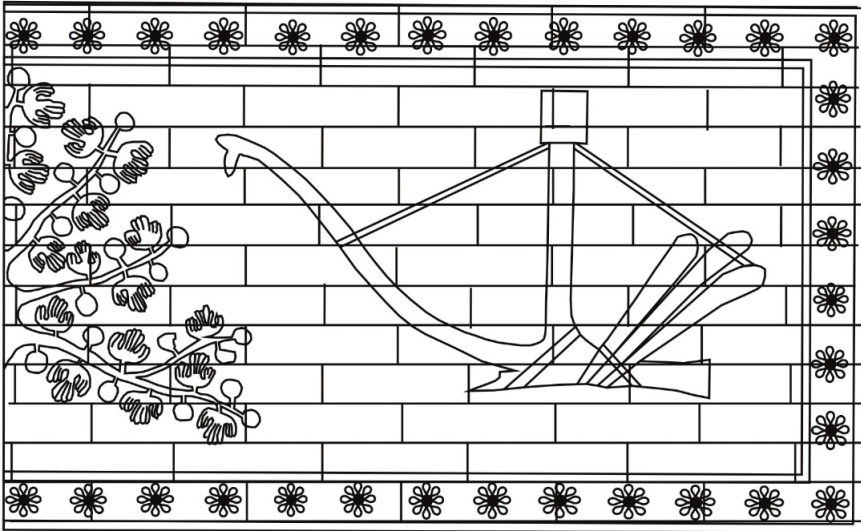
Resim 1. İlkel saban örnekleri. (Potts, 1997: 75; Fig. III.5)

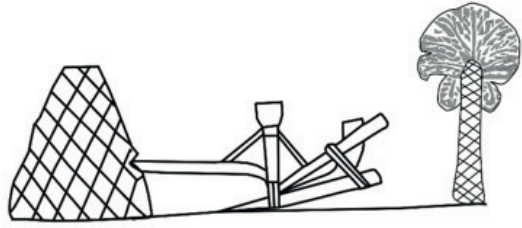
Resim 2: Khorsabad'daki Sargon Sarayı'nın 86 nolu odasında bir dizi pulluk ele geçmiştir (Curtis, 1999: s. 249).

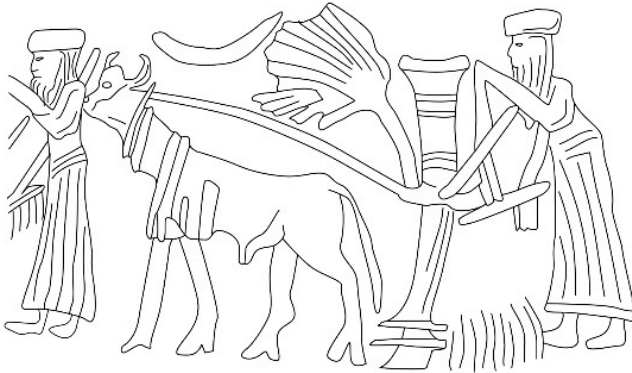
Resim 3: Khorsabad'daki Sin Tapınağının sırlı duvardaki saban görseli. (Wilson ve Allen, 1936: s. 95, Fig.104)

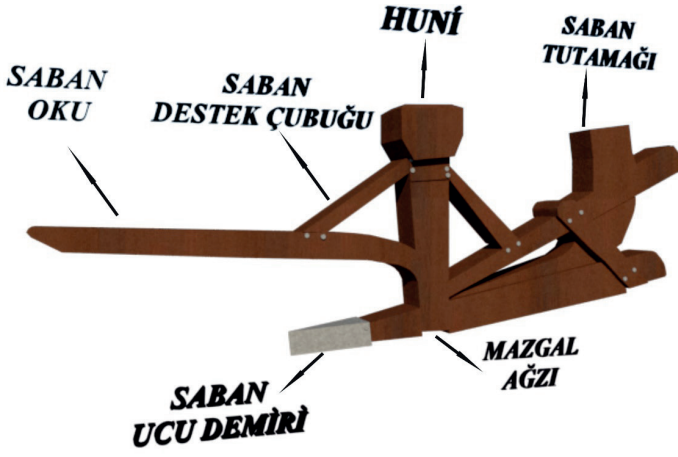
Resim 4: Sin Tapınağı duvar resminde yer alan saban detay çizimi. (Özgüner, 2019: s. 221).

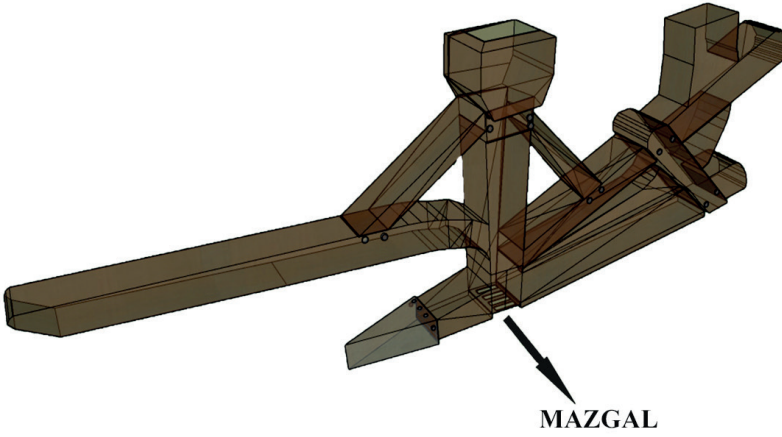
Resim 5: Siyah taş üzerine işlenmiş tohum makinesi ve detay çizimi. (Roaf, 1996: s. 189; Çizim: Özgüner, 2019: s. 171).

Resim 6: Akkad Dönemi silindir mühür ve çizimi. (Roaf, 1996: s. 128).

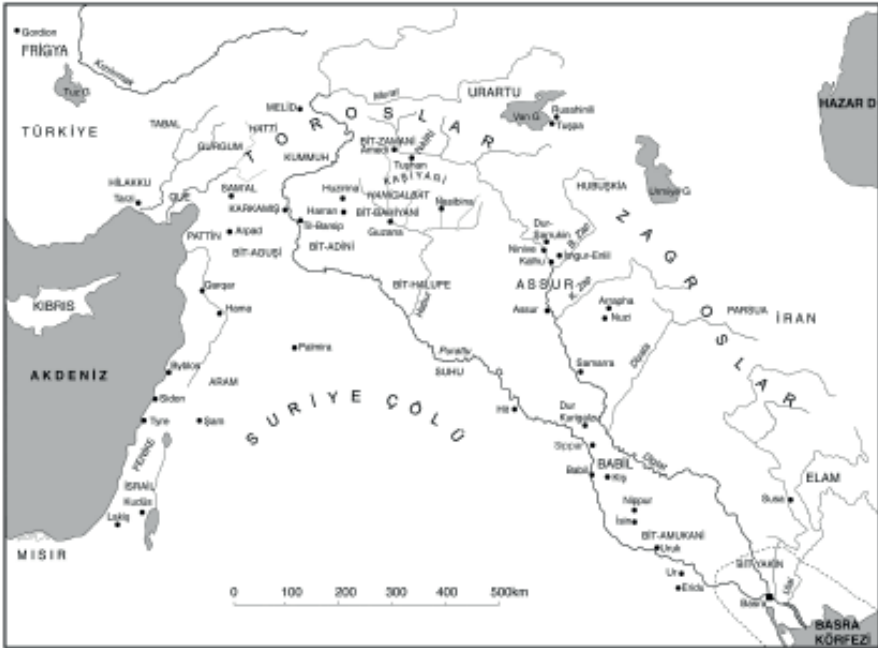
Resim 7: Tohum ekme makinesi 3D modelleme çalışması. (Çiz. Erdal ÖZGÜNER)

Resim 8: Tohum ekme makinesi X-RAY görünümü. (Çiz. Erdal ÖZGÜNER).

Resim 9: Tohum ekme makinesi ile tarla sürme sahne canlandırması.(Çiz. Rıdvan YILDIZ).

Harita 1: Assur yayılım alanı ve Mezopotamya'nın durumu (Radner, 2018: s. 4).

Bölüm 4

ASKERİ BİR ŞAHSİYET: II. KYROS

Erdal POLAT¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, erdalpolat@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0003-2229-9819.

Giriş

Tarih boyunca dünyanın farklı coğrafyalarda farklı isimlerle birçok imparatorluk kurulmuştur. Tarih, önemi bilinen ya da tarihin derinliklerinde kaybolup giden birçok imparatorluğa şahitlik etmiştir. Bu bağlamda İran coğrafyasından yayılan günümüz Anadolu ve Orta Asya coğrafyasını içine alarak Mısır'a kadar geniş bir alana sahip olan Pers/Akhaimenid İmparatorluğu da bunlardan biridir (bkz. Harita 1).

Persler, MÖ 1300 lü yıllarda akraba topluluk olduğu iddia edilen Medlerle, Kafkasya üzerinden kuzeybatı İran coğrafyasına varmışlardır (Kuhrt, 2007: s. 47; Tekin, 2007: s. 46; Mansel, 2020: s. 265). Bu iki topluluktan biri olan Medlerin günümüzde Ekbatana olarak bilinen Hamedan'a, Perslerin ise bugünkü Fars eyaletinin yakınlarına yerleştikleri ifade edilmektedir (Olmstead, 1948: s. 22; Sevin, 1982: s. 310; Brosius, 2006: s. 6; Kuhrt, 2009: s. 360,361). Asur kralı III. Salmanassar'ın (MÖ 843-835) sefer yıllıklarında; *"Parsua diyarından 27 kraldan hediyeler aldım. Parsua'dan ayrıldım"* ifadeleri yazılı belgelerde yerini almaktadır (LAR, XII: 581). Söz konusu bu yazılı belgede "Parsua" kelimesi dikkat çekmektedir. Bir diğer yazılı belgede Asur Kralı V. Shamsi-Adad'ın (MÖ 822-811) bölgeyi "Parsuash" olarak adlandırıldığı görülmektedir. *"III. Seferimde Zaban Nehri'ni geçtim. Kullar Dağı'nı geçip, Nairi Ülkesi'ne gittim. Sunbai, Manai, Parsuai, Taurlai'den haraç aldım"* diye yazmaktadır (LAR, XII, 718). Metin yazarı Herodotos (I. 125) ise, Perslerin bağlı oldukları aidiyet koluyla ilgili bilgiler sunmaktadır. Çivi yazılı metinler ve modern araştırmacıların ifadeleriyle bu durum şekillenmektedir. Buna göre Akhemenes adında bir liderin varlığı hanedanlığın adının bu şekilde anılmasına neden olmuştur (Kent, 1953: s. 116, 119, AmH, Ash, CMA, CMb, DB Col. I; Günaltay, 1987: s. 128).

Herodotos'un (I. 123,128) aktarımıyla Med İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında yaşayan Persler¹, Kambyses'in ölümü üzerine Kyros'u lider olarak kabul etmişlerdir. Anşan Prensi² olarak anılan II. Kyros yaşanan bazı olayların³ sonucunda Medleri hâkimiyeti altına almış ve Persler güçlü bir yapıya sahip olmaya başlamışlardır (Olmstead, 1948: s. 34; Kalkan, 2008: s. 31; Sarıkaya, 2012: s. 38). Kyros, ordusundaki asker sayısının karşısındaki Medlere nazaran az olmasına karşın Med ordularını dağıtmış ve Med kralı Astgayes'i esir alarak dönmüş bunları da Tanrı Marduk'un istekleri doğrultusunda yaptığını Sippar Silindiri'nde yazmıştır.

"(Astyages ordusunu) topladı ve [...] fethetmek için Anzan kralı Kyros'a karşı yürüyüşe geçti. Ordu Astyages'e (Akkadca İştumegu) isyan etti ve

1 Kuhrt bu durumun net olmadığını ifade etmektedir (Kuhrt, 2009: s. 367).

2 Kyros Silindiri, Sippar Silindiri ve Nabonidus Kroniği olarak bilinen çivi yazılı metinlerde Kyros bu şekilde anılmaktadır (Kuhrt, 2009: s. 294; Sarıkaya, 2011: s. 196). Anşan'ın lokalizasyonu için Reiner, 1973: s. 52-63 bakınız.

3 Detaylı bilgi için Herodotos, I. 120-130 bakınız.

kendisi esir alındı. Kyros'a [onu teslim ettiler?]. Kyros kraliyet şehri Ekbatana'ya (Akkadca Agamtanu) yürüdü. Ekbatana (dan) ganimet aldığı gümüşü, altını, malları, hazineleri [...] Anzan'a götürdü. [...] ordusunun malları (ve) hazineleri... (ABC no.7 ii.1-4/ Kuhrt, 2007: s. 50)''

Güçlü bir oluşum içerisine giren Kyros, Med İmparatorluğu ile Lydia Krallığı'nın sınır olarak kabul ettiği Halys'in (Kızılırmak) batısına geçerek ticaret yolları üzerinde söz sahibi olmanın yanı sıra Tmolos'dan (Bozdağ) çıkan ve Paktolos'a (Sart Çayı) karışan altın madeninin varlığı üzerinde hak sahibi olmak istemiştir (Hdt, I. 93; Tekin, 2007: s. 53-55; Duran, 2017: s. 34). Kyros'un bu fikrine engel olan Halys'in batı yakasındaki Lydia Krallığı'dır. Lydia Kralı Kroisos, Med Krallığı'nın hâkimiyetini ortadan kaldırarak kendine tabi bir topluluk kılan Kyros'a karşı doğuda söz sahibi olmak için bir askeri harekât planlamıştır. Bu nedenlerin sonucunda Özkaya'nın ifadesiyle (2022: s. 24) "böylesi güçlü bir yapıya dur demek ve üzerine doğru gelen orduyu durdurmak" için Lydia Kralı Kroisos Perslerle bir harbe tutuşmuştur. Kyros, Sardes'in uçsuz bucaksız ovasında güçlü ve ihtişamlı Lydialı atlı süvarileriyle karşılaşınca, ordusu için malzeme taşıyan develerine askerlerini bindirerek meydana sürmüştür. Atların develerden korkması sonucunda Lydialı askerler savaş alanını terk ederek şehre sığınmak zorunda kalmışlardır (Hdt, I. 75, I. 80; Öncü, 2018: s. 14). Nabonidos Kroniği'nde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır:

"13. (MÖ 547/46) yılının Nisan ayının beşinci günü Sippar'ın yukarısındaki Fırat'ın kıyısında Dur-Kurashu'da ana kraliçe öldü. 14. Prens ve ordusu üç gün yas tuttu (ve) (resmi) bir yas dönemi oldu. Simanu (Haziran) ayında. 15. Akkad' da ana kraliçe için resmi bir yas dönemi oldu. Nisan ayında Pers Kralı Kyros ordusunu topladı. 16. Ve Erbil'in aşağısındaki Dicle'yi geçti. Ayaru (Mayıs) ayında Lu(dia?)yürüdü (...). 17. Oranın kralını yendi, mülkünü aldı (ve) kendi garnizonunu (oraya) kurdu (...). 18. Sonrasında kral da oraya yerleşti (...)" (Khurt, 2007: s. 50).

İmparatorluğun sınırlarını genişlettiği, imparatorluğun dört bir yanına askeri seferler düzenlendiği ve birçok halk grubunun hâkimiyet altına alındığı dönem kurucu kral II. Kyros'un tahta oturduğu dönemdir. Söz konusu sınırlar II. Kyros döneminde ve sonrasında, Hindistan'dan Egenin maviliklerine ve Mısır'a kadar yayılmıştır. Bu sınırların genişlemesinde pek çok nedenin etkili olduğu aşikârdır. Nitekim II. Kyros'un çocukluk ve gençlik yıllarında almış olduğu eğitimlerin de imparatorluğun bu geniş sınırlara ulaşmasında etkili olduğu görülmüştür. Bu dönemde askeri yapılanmanın yanı sıra yönetimde idari bir düzen sağlanmış ve ekonomik anlamda vergilendirme konusunda imparatorluğa bir kaynak oluşturulmuştur. Yapılan bu düzenlemelerle imparatorluk sağlam temeller üzerine oturtulmaya çalışılmış, uzun soluklu olması amaçlanmış ve kurumsallaşan bir yapıya ulaşması istenmiştir.

Bu çalışmada, II. Kyros'un almış olduğu eğitimlerin imparatorluk üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Perslerin alınan askeri eğitimlerin gerçekleştir-

şebilmesi için *Paradeisos* adlı devlet parkı olarak nitelendirilen büyük bahçeler oluşturduğu görülmüştür. Büyük Kyros'un bu askeri karakterine çivi yazılı metinler, antik kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında ulaşılmıştır. Çivi yazılı metinlerde elde edilen bilgiler, metin yazarlarının aktarmış olduğu bilgilerle pekiştirilmiş ve bu durum arkeolojik verilerle desteklenmiştir. Bu çalışmada ulaşılan bilgiler ışığında, II. Kyros'un almış olduğu eğitimlerle uygulamış olduğu askeri stratejiler saptanmış ve bu stratejilerin Perslerin imparatorluk haline gelmesindeki rolü belirlenmiştir.

II. Kyros'un Askeri Şahsiyeti

Pers kralı II. Kyros'un sahip olduğu mutlak otoriter duruşu askeri karakterine yansımış ve bu askeri karakterin gereklerini de yerine getirmiştir. Söz konusu bu gerekliliklerden olan askeri seferlerle Kyros, Anadolu'da Lydia Kralığı'na, Babil'e ve Orta Asya üzerine seferler gerçekleştirmiş, imparatorluk bu sayede geniş sınırlara ulaşmıştır (Karaketir, 2017a: s. 1, 19; Karaketir, 2018: s. 1, 27) (Harita 2). Persler geniş sınırlara ulaşmış bir imparatorluğa sahip olmanın yanı sıra aynı zamanda bu seferlerle askeri bir yapıya da bürünmüşlerdir. Perslerin böylesi askeri bir yapıya sahip olmaları için uzun süren, ağır eğitimlerden geçtiğini, bu eğitimleri tamamlayanların da av partilerine götürülerek her an çıkabilecek bir savaşa/isyana karşı hazır bir durumda olması düşünülmüştür (Ksen., Kyr, VIII. 6, 8). Bu bağlamda metin yazarı Ksenophon' un (Kyr. I. 2) anlatıları doğrultusunda Persler, krallık sarayının ve toplantılarının yapıldığı büyük meydanı aynı zamanda 'eğitim yeri' olarak da kullanmışlardır. Eğitim yeri olarak da anılan ve kendi içerisinde sınıflara ayrılan bu yerde Kyros ve diğer Pers çocukları eğitim görmüştür. Perslerdeki askeri eğitimi başlatan kurucu kral II. Kyros'dur. Bu askeri eğitimlerde temel olarak yay ve mızrak kullanımı, fiziksel dayanıklılık ve at binme önemlidir. Pers eğitim sisteminin temeli "devlete ve halka faydalı olmak" ilkesine dayanırken, batının iki güçlü kent devleti olan Atina ve Sparta'da bu duruma bakış açısı daha farklıdır. Aileler tarafından şekillendirilen Atina'daki eğitim müessesesinin (ephebia) merkezinde insan söz konusuyken, Sparta'da devlet ve toplum temelli bir eğitim anlayışı (agōgē) söz konusudur. Sparta'daki eğitimlerde fiziksel dayanıklılık ve askeri eğitimler ağırlıktadır. Perslerde bu eğitimin imparatorluk tarafından yapıldığını ve bir sistem üzerine oturtulduğu anlaşılmaktadır (Özkankılıç, 2015: s. 181, 183; Duran, 2016b: s. 228). Kyros, hem Med kralı dedesi Astyages'in düzenlediği hem de kendi düzenlemiş olduğu av partilerinde kazandığı tecrübeleri, Pers kralı olduktan sonra da gerçekleştirdiği askeri seferlere yansıtmıştır. Bu bağlamda Kyros, Armenia kralının vergilerini ödememesi üzerine ordusunu sınırda av partisi yapacaktı gibi hazırlayıp Armenia sınırına kadar girmiş ve kralı esir almıştır. Bölge sınırları içerisinde kale yapımı için uygun bir yer arayan Kyros, bölgede yaşadığı ifade edilen yağmacı halkın önüne geçmeyi yaptırdığı bir kale, belirli sayıda bıraktığı asker ve sürdürdüğü diplomasi yoluyla çözmüştür.

Bölgede kale inşa edilmesinin nedenini hem kayıp telafisinin hem de verilecek zayıtın en aza indirmekle ilintili olduğu düşünölmelidir. Bunun yanı sıra yu- karıda ifade edilen av partilerinin de askeri bir karakter kazanmada bir eğitim metodu olarak düşünölməsi gerekir (Ksen., Kyr. II. 4, III. 2; Duran, 2016b: s. 225; Özkaya, 2022: s. 41).

“Krallık sarayının ve toplantılarının yapıldığı yer büyük bir meydandadır. Buraya aynı zamanda eğitim yeri adı da verilmektedir. ... Bu meydan dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm çocuklara, ikinci bölüm gençlere, üçüncü bölüm erişkinlere ve dördüncü bölüm de artık silah kullanma- yacak hale gelmiş olan yaşlılara tahsis edilmiştir. ... Öte yandan kral sık sık yaptığı gibi ava çıktığı zaman delikanlıları yanına alır. Delikanlıların hepsi ok atmaya yarayan yaylar, kılıç, balta ve kalkan taşımaya mecbur- durlar. ... Çünkü av partileri askerlik eğitiminin tamamlanması için bu- lunmaz bir fırsat olarak görölmektedir”. ... (Ksen., Kyr. I. 2).

Çivi yazılı bir metin olan Kyros Silindiri’nde Babil’in ele geçiriliş hikâyesi Pers askeri eğitimi hakkında ipuçları vermekte ve bu eğitimin Kyros’un askeri karakterine nasıl yansıdığını göstermiştir. Bu metinde kral Kyros’un fethedi- len yerlerdeki halkın “yaşam hakkı” ve “din teması” nı gözetmesi aldığı eği- tim hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca söz konusu bu temalar kral tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılıp alınacak yer meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Babil’in kan dökülmeden ve daha kabul edilebilir olsun diye Tanrı Marduk’un isteği üzerine alındığı ifadesi bunun güzel bir örneğidir. Büyük Kyros, ülkesi- nin sınırlarını genişletmek için Babil üzerine askeri bir sefere çıkmıştır. Babil’i ele geçirmek için Gyndes Irmağı kıyısına gelinmiş ve suyun debisinin çok yük- sek olmasından ötürü nehrin aşılamayacağı anlaşılmış ve Kyros askeri dehası- nı kullanarak bir strateji geliştirmiştir. Bu durumda nehrin her iki kıyısından yüz seksen farklı noktadan işaretlemeler yapılmış ve tüm yıl kanal kazdırıl- mıştır. Bunun sonucunda su seviyesi düşmüş ve askerler düşen su seviyesinde ilerleyerek nehrin şehre girdiği yeri takip ederek Babil’e girmişlerdir. Sonra- sında önemli bir fetih olduğu anlaşılacak olan Babil’in vergi yapılandırması konusunda ele geçirilişi önem kazanmıştır. Buna göre büyük kralın ordusunun erzağını ilk dört ay Babil karşılamıştır (Hdt, I. 188-192). Bu durum Babil’in ele geçirilişini sadece askeri bir kazanım olmadığını ekonomik boyutta da deği- şimleri beraberinde getirdiğini göstermiştir.

“.. 12. Her yere baktı, kendi arzusuna uygun adil kralı seçti, elini tuttu ve ismini ilan etti. Kiros, Anşan kralı, onu bütün dünyanın kralı kabul etti. 13. Onun sayesinde bütün Guti ve Med halkı onun karşısında teslim oldular. Ve o (Kiros), Marduk’un sayesinde kazandığı bütün Babil halkına adalet ve insaf ile rehberlik etti.14. halkını koruyan kollayan büyük tanrı Marduk, sevinçle onun iyi işlerini ve dürüst kalbini gördü. 15. O, ona Ba- bil şehrine gitmesini emretti. Onu Babil yoluna koydu ve ona arkadaşı ve yoldaşı olarak eşlik etti. 17. Onun (Marduk) sayesinde o (Kiros) savaş ve çatışma olmadan onun şehrine girdi. Babil’i sıkıntıdan kurtardı. O, ona

*saygı göstermeyen kral Nabunaid'i onun ellerine teslim etti". ... (Akpınar-
lı, 2018: s. 24).*

Kyros'un yukarıda serimlenen tutumunun dışında da davranışlar sergilediğini okumaktayız. Opis'te ele geçen yazılı bir metin bu tutumunu göstermektedir. Söz konusu metinde, şehrin yağmalanması dışında burada yaşayan halkın katledildiğinden bahsedilmektedir. "Tişri ayında (Eylül-Ekim 539) Kyros Akkad (Babil) ordusuna karşı Dicle üstünde (kıyısında) Opis'te savaştığı zaman Akkad halkı çekilmişti. Talan yaptırmış (ve) insanları katlettirmişti" (ABC no 7 iii. 12-14, Kuhrt, 2009: s. 370).

Pers kralı II. Kyros'un her daim ülke sınırlarını genişletme fikri, Pers ordu yapısının bu düşünce çevresinde gelişmesine ve şekillenmesine neden olmuştur. Bu minvalde şekillenen ve kralın iktidarının bağlılığına dayanan bir Pers ordusu bulunmaktadır. Kyros'un tahta oturmuş olduğu döneminin başlarında belirli miktarda bir servete sahip olanlar yine kendisinin sağladığı askeri teçhizatlarla bir kuvvete sahiptir. Pers birlikleri için Eski Persçe bir kelime olan *karā* kelimesi kullanılmakta ve ilk başlarda bu kelime ile soylular kast edilmektedir. Hâkimiyet kurulan toprakların genişlemesiyle *karā* ile ifade edilen birlik Pers ordusunun omurgasını oluşturmaktadır. Bu ordu gerektiğinde egemenlik altında bulunan diğer halklar tarafından da destek görmektedir.⁴ Persler, kale ve garnizon gibi askeri mimari yapılarda "sınır ve işgal ordusu" ile "öncü birliklere" sahiptir. Perslerde, sürekli ordu *spada* ile anılmakta bu ordu savaş arabaları, at (aşahara) ve deve (uşabari) süvarileri, mızrak taşıyıcılar (rştika), ok atıcılar (tanuvaniya) ve piyadelerle (pasti) desteklenmektedir (Wiesehöfer, 2019: s. 135-136; Wiesehöfer, 2020: s. 75; Duran, 2016a: s. 24). Bunun yanında kraliyet muhafızları ya da kralın korumaları diyebileceğimiz birlik Büyük Kyros döneminde kurulmuştur. İmparatorluğun sağlam temeller üzerine oturmaya başlamasıyla Kyros, kendisini ve kraliyeti koruyacak bir birlik kurmuştur. Ksenophon'un (Kyr, VII. 5) kapıcısına kadar hadımlardan seçtiğini söylediği, Herodotos'un (VII. 41, 83, 211) ölümsüzler diye nitelendirdiği bu grup savaşlarda önemli görevler üstlenmiştir. Ayrıca bir ordu için önemli olan savaş arabalarının kullanımı, geliştirilmesi ve daha yaygınlaştırılması II. Kyros döneminde Asur'a karşı alınan zafer sonrasında gerçekleşmiştir. Persepolis merdivenleri, rölyefleri, Oxus hazineleri, İskender Mozaigi ve Bintepeler'de yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen araba tekerlekleri bu duruma örnek gösterilebilecek verilerdir (Ksen. Kyr. VI. 3; Aslan-Özkan, 2021: s. 178, 182). İsimleri MÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru ön plana çıksa da ordudaki sapancı birliği II. Kyros döneminde kurulmuş ve okçularla birlikte hareket etmişlerdir (Ksen. Kyr. I. 5. 5; VII. 4. 15; Ksen. Ana. IV. 2. 27). Savaşlarda esir alınan halklara da sapan eğitimi verilmesi sapancıların önemli bir birlik olduğunu ortaya koymuştur (Ksen. Eco. IV. 5). Savaşlarda aktif bir şekilde ulanılan savaş arabaları değişen ve gelişen teknoloji karşısında ordunun itici ve

⁴ Metin yazarı Strabon'un (XI. 14.9) anlattıkları ışığında Pers hâkimiyeti altında bulunan halklar Büyük Krala tay yetiştiriyorlardı.

caydırıcı gücü olmuş sapancı birliği bu gücü pekiştirmiştir. Kyros döneminde genel itibariyle askerlerin kullandıkları silahlar yay, ok ve mızraktır. İlerleyen dönemlerdeki Tisna sikke örneklerinde, Pers ordusunda kullanılan silahlara ek olarak *akinakes* tasvir edilmiştir. II. Kyros'dan sonraki dönemlerde *akinakes* her ne kadar kendisine bağlılık gösteren yöneticileri onurlandırmak adına bir nesne olarak kullanılmış olsa da, antik kaynaklarda Pers birliklerinin tarifinde askeri bir teçhizat olarak anlatılmıştır (Ksen. Ana. I. 2. 27; 8, 29; Erdan, 2022: s. 278). MÖ 1. bin yılda kullanıldığı düşünülen 40-60 cm büyüklüğünde kısa kılıç olarak da adlandırılan *akinakes*'in İskitler tarafından üretildiği, Medler tarafından kullanım gördüğü ifade edilmiştir (Aslan-Özkan, 2021: s. 169). Pers kralı II. Kyros'un oğlu II. Kambyses'in atına binerken kınının bileziğinin çözüldüğü ve uyluğuna battığı aktarılır. Bu sebepten ölen Kambyses'i ölümcül yara almasına neden olanın *akinakes* olduğu düşünülür. *Akinakes*in Perslerden önceki varlığıyla Kyros döneminde de kullanılabileceği düşünülmektedir. *Akinakes*'in Persepolis kabartmaları, Oxus buluntuları Çan ve Payava lahdinde kabartma örneklerine rastlanılmıştır. Pers ordusunun yapısındaki bu gelişmeler Kyros'un orduya kurumsal kimlik kazandırmaya çalıştığını ve bu yapıyla bir paradigma oluşturduğunun bir ifadesi olarak okunmalıdır. Aeschylus'un (Pers. 84, 93) "*ordusuna dayanılmaz ve adamları cesurdur*" tanımı Pers ordusunun gücünü ortaya koymaktadır. Yukarıda ifade edilen Pers ordusunun yapısı hem çivi yazılı metinlerde hem de antik kaynaklarda görülmektedir. "1.8. 2.1 BAR un, Ambaduş tarafından tedarik edildi, mızrak taşıyıcısı Irdabada, 5 arkadaşıyla erzak olarak alındı. 8.9. Onlar "hesapladi" (araştırdılar mı?). 10.11. Par-naka'nın mühürlü bir belgesini O taşıdı." (PFa 22, Hallock, 1978: s. 123,124) Bu belgelerde mızrak taşıyıcısı ibaresi Kyros'un kurmuş olduğu ordu yapısı içerisinde yer almaktadır. "1.4. Mızrak taşıyıcısı Irdabada 6 QA şarabı teslim aldı. 4.5. 6 erkeğin her biri 1 QA teslim aldı. 6.7. Onlar yolu "hesapladi" (araştırdılar mı?). 7.8. Krala yaklaştılar. 8.10. O, Susa'ya gitti ve kralın mühürlü bir belgesini taşıdı. 11. 22. Yıl." (PFa 19, Hallock, 1978: s. 123). Söz konusu bu yazıtta Mızrak taşıyıcı olarak belirtilen bu grubun sadece orduda bulunan bir grup olmadığını normal zamanlarda ayrıca yol bakım ve onarım için de kullanılan bir grup olduğu da düşünülebilir. Bu durum yazar Herodotos'un (I. 136) ifadeleriyle şu şekilde karşılık bulmaktadır. "Bir kimsenin kamuoyundaki değeri, önce savaştaki yiğitliği, sonra da çocuklarının sayısı ile tartılır; en çok çocuğa sahip olan, kraldan her yıl ödüller alırdı; çokluktan kuvvet çıktığına inanırlardı. Persler beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklarına yalnız üç şey öğretiyorlardı: Ata binmek, ok atmak, doğruyu söylemek." Yazarın bu ifadeleri ışığında insan sayısının çokluğunun asker ihtiyacını karşılamada ve orduyu kurmada önemli olduğunu göstermektedir. Strabon'un (XV. 3. 18) Pers gençlerinin eğitimine dair anlatıları daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilere göre gençler, yay kullanma, ok atma ve doğruyu söyleme gibi durumların dışında hayatta kalmayı başarmak ve askeri düzene/disipline ait bilgilere sahip olmalıydı. Yazarın bu ifadeleri, gelenekselleşmiş askeri eğitimin II. Kyros döneminde de uygulan-

dığı göstermektedir. Nitekim bir diğer metin yazarı Ksenophon (Kyr, VIII. 1) bu ifadelere benzer aktarımlarda bulunmuştur.

“Persialı çocuklara beş yaşından yirmi dört yaşına kadar yay kullanma, cirit atma ve doğru söyleme öğretilirdi. Çocuklar, konuşmalarına müziği de dâhil eden bilge öğretmenlere sahipti. Gençler, sabaha karşı borazan sesiyle uyandırılır bir yerde toplatılırlardı. Elli kişilik bölükler halinde düzene koyulur, her bölüğün başına kralın ya da satrapın oğlu lider olarak atanır ve otuz-kırk stadionluk bir mesafe koşarlardı. Bu eğitimden sonra çocuklara öğrendiklerini anlatmaları istenir, yüksek ses ve nefes egzersizlerinin yanında iklim şartlarına dayanmaları öğretilirdi. Üzerlerindeki zırhla nehirden geçmeyi, doğadaki yemişlerle hayat idamesi öğretilirdi”. (Str, XV. 3. 18).

II. Kyros döneminde gençlere verilen bu eğitimler onun dönemiyle sınırlı kalmamış Kyros’dan sonraki Pers krallarının eğitim anlayışına da yansımıştır. Nitekim Pers Kralı I. Darius’un Nakşi Rüstem’de bulunan çivi yazılı metninde bu durumu okumaktayız. *“El ve ayaklarım kabiliyetlidir. At üzerinde iyiyim. Bir okçu olarak at üzerinde ve yaya olarak iyiyim. Bir mızrakçı olarak hem at üzerinde hem de yaya olarak iyiyim. Tüm bu yaptıklarımı Ahura Mazda’nın lütfu ve bahsettikleriyle yaptım”* (Kent, 1953: s. 138, 139, DNa 45-50). Bunun yanı sıra Pers Dönemi’ne tarihlendirilen arkeolojik verilerde de bu görülmektedir. İlk dönem sikkelerinde kral elinde yay, birkaç ok, yay ya da hançer ile koşarken betimlenmiştir (Tekin, 2017: s. 104-105; Özkan Kılıç, 2012: s. 240). Yukarıda verilmiş olan çivi yazılı metinler, antik kaynaklar ve arkeolojik veriler, Pers kurucu kralı II. Kyros’tan sonraki dönemlerde de bu askeri eğitimlerin ve orduda kullanılan teçhizatların kullanımının devam ettiğini göstermiştir (Şekil 1).

Kyros, atadığı idarecilere gittikleri yerlerde halka iyi davranmaları, süvari ve arabacı yetiştirmeleri konusunda telkinlerde bulunmuştur. Birlikler için çok sayıda süvari yetiştiren ile fazla sayıda savaş arabası yapanlar kralın yardımcıları olarak görevlendirilmiştir. Hatta süvari yetiştirmeye önem veren Perslerin, sokağa yaya çıkmayı yasaklayan bir kanuna sahip olduğu da bilinmektedir. Süvari birliklerinin at ihtiyacı satraplık bölgelerinden karşılanmıştır (Ksen., Kyr, VIII. 6). Satraplık bölgesindeki halk, vergisini Büyük Krala tay yetiştirerek ödemiştir. Hatta bu konuda Strabon (XI. 14. 9.) Armenia Bölgesi’nde yirmi bin tayın krala gönderilmek üzere yetiştirildiğini söylemektedir. Bu duruma bağlı olarak, süvari birliğinin, binicilerinin, ok atıcılarının her daim hazır olması gerekmektedir. Bu da gençlerin yaşanabilecek bir savaşa karşı refleksi ve psikolojilerinin güçlü bir yapıda kalmasını sağlayacaktır. Bu sebeple gençlerin askeri hünerlerini gösterilebilmeleri için avlanabilecekleri, askeri düşünce yapısını benimseyebilecekleri büyük, geniş bahçeler inşa edilmiştir. Büyük krallar tarafından inşa ettirilen ve satraplık merkezlerindeki yöneticilerin de büyük kralın yaşamını merkeze yansıtarak (imitatio regis) yaptırdığı Parade-

iososlar⁵ askeri manada önemli kabul edilmektedir. Aslında bu durum askeri karakterin mimariye yansımaları olarak yorumlanmalıdır. Devlet parkı olarak da nitelendirilen bu yapılar içerisinde su kaynakları, görsel anlamda çekici olabilecek peyzajlar ve vahşi hayvanlar bulunmaktadır (Bakır, 2012: s. 21, Duran, 2016a: s. 32). Bu alanda yapılan sürek avları, askeri talimler her an çıkabilecek bir savaşa karşı hazır olabilmeyi ve psikolojik olarak savaşa alışmaya da sağlamaktadır. Genel bir ifadeyle av partilerinin düzenlendiği yerler olan Paradeisoslar, Anadolu toprakları içerisinde Sardeis, Daskyleion (Hisartepe), Kelainai (Dinar) ve Van/Karagündüz Höyük gibi yerleşimlerde görülmektedir. (Ksen. Kyr. VIII. 6; An. I. 2. 7; Hell. IV. 1. 15, 16, 33; Eco. VI. 20-21; Diod. Lib. XIV. 80. 2; Curt. Hist. VII. 7. 22-24; Kalkan, 2013: s. 706-717; Bulut, 2017: s. 176-177). Pers kralı Büyük Kyros tarafından satrap atanan ilk merkezlerden olan Daskyleion (Hisartepe) yerleşiminin jeostratejik konumu ve burada ele geçen arkeolojik veriler buranın bir *Paradeisos* olduğunu destekler niteliktedir. Ekrem Akurgal döneminde yapılan kazılarda ele geçen yaklaşık 500 adet bullanın önemli bir haberleşme merkezi olduğunu ve bullalar üzerinde bulunan tasvirlerin de buradaki yaban hayatını göstermektedir (Ksen. Kyr. VIII. 6; Hell. IV. 1. 16; İren, 2017: s. 264; Kaptan, 2002: s. 74-105; Bakır, 2011: s. 56; Abe, 2012: s. 1; Basello, 2013: s. 143) (Şekil 2). Anadolu sınırları dışında ise II. Kyros'un mezarının bulunduğu Pasargadai kraliyet merkezlerinden Sousa, Persepolis ve güney kesimde kalan Lübnan/Sidon'da tahrip edilen kraliyet parkı bilinmektedir (Diod. Ind. 40. 20. 3-4; 19. 21. 2-3; Library. 16. 41; Str. 15. 3. 37; Arr. An. 6. 29. 4; Karaketir, 2017b: s. 74; Wiesehöfer, 2020: s. 28).

Sonuç

Antik çağın önemli uygarlıklarından olan Persler, kurucu kral olarak nitelendirilen II. Kyros'un (MÖ 559-530/29) Medleri hâkimiyeti altına almasıyla yükselen bir ivme kazanmış ve düzenlenen askeri seferlerle imparatorluğun sınırları genişlemeye başlamıştır. Asya'nın bozkırlarından Batı Anadolu'nun kıyılarına kadar ordularını yürüten ve gerçekleştirmiş olduğu yeniliklerle kurucu kral olarak anılan II. Kyros, bu yeniliklerle imparatorluğu sağlam temeller üzerine inşa etmiştir. Söz konusu bu yenilikler imparatorluğun daha uzun soluklu olmasını sağlamış ve iki yüzyılı aşkın bir süre tarih sahnesinde kalmasına neden olmuştur. İmparatorluğun devamlılığının esas olduğu bir düşünce ikliminde, sınırların korunması ve güvenliği, ticaret yolları, doğal kaynaklar ve tarıma uygun araziler gibi kriterler askeri bir hareketliliği gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Kyros'un, Medleri hâkimiyeti altına alarak başladığı bu serüven MÖ 547 yılında Lydia Krallığı'nın başkenti Sardeis'in ele geçirilmesiyle ivme kazanmıştır. Sardeis'in 14 günlük kuşatmayla düşürülmeye çalışılmasında uygulanan yöntem ile Babil'in kazanılması için kullanılan askeri teşkil, Kyros'un

5 Persçe "Pairidaosa" kelimesinin Yunancaya "Paradeisos" olarak geçmiş halidir. "bir kralın ya da devlet yöneticisinin (satrap) yaptırdığı, koruduğu, bakımını üstlendiği etrafı çevrili park ..." olarak bilinen yerdir (Bakır, 2003: s. 10).

askeri zekâsına, ikili ya da üçlü diplomasiyi de stratejik bir yapısına işaret etmektedir.

Pers kralı II. Kyros tahta bulunduğu süre içerisinde (MÖ 559-530/29) gerçekleştirmiş olduğu askeri seferlerle ülkesi için birçok kazanım elde etmiştir. Nitekim Medlerin yıkılışıyla Orta Asya'da yaşayan kabilelerin Perslerin hâkimiyetini tanımaması bu bölgeye seferler düzenlenmesine neden olmuştur. Kyros'un Anadolu'da Sardeis üzerine çıktığı askeri harekâta Batı Anadolu'nun kapıları Perslere açılmıştır. Babil'in ele geçirilmesi stratejik ve ekonomik açıdan bir kazanım olmuştur (Hdt, I. 153-177-178-201; Just. I. 7. 2; Günaltay, 1987: s. 134-144; Briant, 2002: s. 34, 39; Brosius, 2006: s. 11). Persler başlangıçta küçük bir egemenlik alanına sahip iken, Kyros'un gerçekleştirmiş olduğu bu askeri seferlerle daha büyük bir alana yayılan imparatorluk haline gelmişlerdir. Kral, ülkesi sınırlarına dâhil ettiği toprakları yeri geldiğinde uzlaştırıcı politikalar izleyerek yeri geldiğinde de acımasız davranarak ele geçirmiştir. Nabonidos Kroniği, Sippar ve Kyros Silindirleri ile Opis'te ele geçen yazılı belgelerde bu durumu görmek mümkündür. Nabonidos Kroniği'nde bağımsızlığı şiar edinen bir yöneticinin mücadelesi anlatılırken, Kyros Silindiri'nde temel yaşam hakkı ve inanç özgürlüğü merkezinde gelişen bir takım olayların varlığından bahsedilmektedir. Sippar Silindiri, tanrı Marduk'un emirleri doğrultusunda Medlere karşı verilmesi gereken mücadeleyi ifade ederken Opis'teki yazıtta Kyros'un katlettiği insanlar aktarılmaktadır. Yukarıda bahsedilen böylesine farklı durumların sonuçları ele geçirilen topraklardaki imparatorluğun gücünü koruyabilmek ve imparatorluk sınırları içerisinde bulunan farklı halk topluluklarına kendini kabullendirmekle açıklanmalıdır. Ayrıca Kyros'un farklı coğrafyalara düzenlediği askeri seferler imparatorluğun sınırlarını genişletmenin yanı sıra Kyros'un liderlik vasfını ortaya koymuştur. Bu durumla Kyros'un çocukluk ve gençlik yıllarında almış olduğu askeri eğitimlerin savaş meydanlarındaki kazanımı anlaşılmıştır.

Antik kaynaklar Pers gençlerinin günlük yaşamlarına dair uygulanan katı kuralların olduğu bilgisini yazmaktadır. Söz konusu bu kurallar, bu uygulamaların Kyros döneminde başladığını, Kyros'un disiplinli bir yapıya sahip olduğunu ve ayrıca askeri bir yaşam karakterine bürünerek kendisinde bir yaşam tarzı inşa ettiğini göstermektedir. Bu karakteristik yapı gençlerin daima bir savaş durumuna hazır olabilmesi için süre avlarının gerçekleştirilmesini de zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda krallık eliyle inşa ettirilen yapıların olduğu büyük yeşil alanlara da rastlanmakta, bir nevi "*devlet parkı*" olarak nitelendirilebilecek "*paradeisos*" adlı bu yapılar da gençler eğitim görmektedir. Kyros'un gençlik yıllarında yaşadığı bu tecrübe gençlere aktarılmış ve askeri bir yaşam tarzı mimariye yansıtılarak kendini göstermiştir. Büyük Kral verilen eğitimlerin dışında ordusunu da teşkilatçı bir yapıya büründürerek profesyonel bir yapı oluşturmak için uğraşmıştır. Bu duruma bağlı olarak Pers ordusunun omurgası karâ diye adlandırılan birlikle oluşturulmuştur. Ordu; sınır, işgal or-

dusu ve öncü birliklerle güçlendirilmiştir. Savaş arabaları, at ve deve süvari birlikleri, piyadelerle teşkilatçı bir yapıya sahip olunmuştur. Ordunun ihtiyaçları Pers egemenliği altındaki halklar tarafından karşılanmış ve bu durum metin kayıtlarında kendine yer bulmuştur.

Çivi yazılı metin, antik kaynaklar ve arkeolojik veriler, Perslerde askeri eğitimin Büyük Kyros (MÖ 559-530/29) döneminde verildiğini ve bu durumda II. Kyros'un almış olduğu askeri eğitimden kaynaklandığını göstermektedir. Metin yazarlarının genel anlamda aynı bilgileri verdiğini ve detaylarda küçük farklılıklardan bahsettiğine de rastlamaktayız. Bu yazarlar içerisinde Ksenophon doğumundan ölümüne kadar ki süreçte Kyros ile ilgili bilgiler sunmuştur. Bu bağlamda Ksenophon tarafından kaleme alınan ve kusursuz bir Kyros profilinin çizildiği Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)⁶ adlı eseri önem arz etmektedir. Ksenophon'un eserinde görülmesi gereken bir portre gibi ifade ettiği Kyros'un almış olduğu eğitimler, Pers kralları içerisinde bilinen bir şahsiyet olmasına neden olmuş ve bu durumun bir sağlaması da Herodotos'un aktardıkları olmuştur. Onun almış olduğu eğitimlerle büyük bir komutan iyi bir idareci vasfı taşıdığı görülmektedir. Hâkimiyeti altındaki topluluklardan ordu kurmayı ve bu orduyu idare etmeyi iyi bilmiştir (Hdt. I. 114; Polat, 2021: s. 106; Özkan Kılıç, 2015: s. 183). Ayrıca alınan eğitimlerin temelinde devlete ve halka faydalı olmak düşüncesinin yattığı da ifade edilebilir.

6 Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.

KAYNAKÇA

Antik Kaynak ve Kısaltmalar

- Aes. Pers.** Aeschylus (1926). *Persians*. (Herbert Weir Smyth Çev.) Harward University Press. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 472).
- Arr. An.** Arrian. (1907). *Anabasis*. (A. G. Ross Çev.) Bibliotheca Teubneriana: Scriptorum Graecorum et Romanorum. (Orijinal çalışma basım tarihi 1575).
- Arr. Ind.** Arrian. (1885). *Indica*. R. Hercher-A. Eberhard (Ed.). Bibliotheca Teubneriana. (Orijinal çalışma basım tarihi MS 2. yüzyıl).
- Curt.** Curtius, R. Q. (1908). *Historiae Alexandri magni*. E. Hedicke-B.G. Teubneri (Ed.). (Orijinal çalışma basım tarihi MS 1. yüzyıl).
- Diod.** Diodorus, S. (1989). *Library of history*. (C. H. Oldfather, Çev.). Harward University Press. (Orijinal çalışma basım tarihi 1575).
- Hdt.** Herodotos. (1973). *Herodot tarihi*. (M. Ökmen, Çev.). Remzi Kitapevi. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 430, 1. Baskı).
- Hdt.** Herodotos. (2017). *Tarih*. (M. Ökmen, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 430, 12. Baskı)
- Just.** Justinus, M. J. (1853). *Epitome of the Philippic history of Pompeius trogus*. (J. S. Watson, H. G. Bohn, Çev.) York Street, Convent Garden. (Orijinal çalışma basım tarihi MS 3. yy).
- Ksen. Kyr.** Ksenophon. (2007). *Kyros'un eğitimi (Kyrou Paideia)*. (Furkan Akderin, Çev.). Alfa Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 370, 1. Baskı).
- Ksen. An.** Ksenophon. (2007). *Anabasis onbinlerin dönüşü*. (Oğuz Yarlığaş, Çev.). Kambalçı Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 400, 1. Baskı).
- Str.** Strabon. (2012). *Geographika*. (Adnan Pekman, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları (XII-XII-XIV). (Orijinal çalışma basım tarihi 1495, 1. Baskı).
- Str.** Strabo (1924). *The Geography of Strabo*. H. L. Jones (Ed.), VI-XI books. Harward University Press. (Orijinal çalışma basım tarihi 1495).
- X. Eco.** Xenophon. (1979). *Economics*. Harward University Press. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 4. Yy.)
- X. Hell.** Xenophon. (1918). *Hellenica*. (C. L. Brownson, Çev.) Loeb Classical Library, Harward University Press. (Orijinal çalışma basım tarihi MÖ 4. yy.)

Modern Kaynaklar

- Abe, T. (2012). Dascylium: An overview of the Achaemenid satrapal city. *The Kyoto Journal of Ancient History Vol 12.*, 1-17.
- Akpınarlı, N. (2018). Kiros silindirinin insan hakları hukuk tarihi ile sınavı ya da insan hakları hukuk tarihinin Kiros silindiri ile sınavı. *İnsan Hakları Yıllığı. Cilt 36 (Haziran)*., 1-29.

- Aslan, S.-Özkan, S. (2021). Pers ordusunda kullanılan silahlar üzerine bir inceleme. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi Sayı 7*. 165-198.
- Bezdan, M. (2012, Ocak). Kendini arkeoloji'ye adayın bir bilim kadını. Tomris Bakır'la söyleşi. *Aktüel Arkeoloji*. (Ocak-Şubat), 16-21.
- Bakır, T. (2011). *Daskyleion Balıkesir'in eski çağlardaki valilik merkezi* (1. Baskı). Balıkesir Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları.
- Bakır, T. (2003). Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akhaemenid satraplığı. *Anadolu 25.*, 1-26.
- Basello, P. G. (2013). Persçe bir kral üç dil. *Aktüel Arkeoloji Dergisi Sayı 36 (Kasım-Aralık)*., 132-143.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander A history of the Persian Empire*. (P. T. Daniels, Çev.). Eisenbrauns. ((Orijinal çalışma basım tarihi 1996, Çeviri Kopya 1. Basım).
- Brosius, M. (2006). *People of ancient world the Persians*. Routledge.
- Bulut, H. (2017). Yeryüzü cennetleri: Pers bahçeleri ve paradeisosları. K. İren, Ç. Karaöz ve Ö. Kasar. (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem* (s. 174-183) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Duran, M. (2017). Perslerin askeri çöküşü üzerine bir inceleme. *History Studies Vol. 9. Issue 4*, 33-51.
- Duran, M. (2016a). *Pers ordu teşkilatı MÖ 6-4. Yüzyıl* (Tez No. 453267) [Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Duran, M. (2016b). Antik kaynaklar ışığında Pers çocuklarının ve gençlerinin askeri eğitimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 18 Sayı 1.*, 221-232.
- Erdan, E. (2022). Aiolis'te Pers kimliği hakkında yeni bir katkı: Akinakes betimli Tisna sikkeleri. *Arkhaia Anatolika 5*. 271-287.
- Günaltay, Ş. M. (1987). *İran tarihi eski çağlardan İskender'in Asya seferine kadar*. Cilt I. Türk Tarih Kurumu XIII.
- Hallock, T. R. (1978). Selected fortification tablets. *Cahiers de la Delegation archéologique française en Iran 8.*, 109-136.
- İren, K. ve Yıldızhan, H (2017). Pers Daskyleion'u: Güney Marmara Bölgesi'nde bir satraplık merkezi. K. İren, Ç. Karaöz ve Ö. Kasar. (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem* (s. 332-349) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Kalkan, H. (2013). A royal tradition in Karagündüz mound: İmitatio Regis. *International Journal of Human Sciences Volume 10 Issue 2.*, 707-718.
- Kalkan, H. (2008). *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik veriler ışığında tarihsel ve kültürel değerlendirme* (Tez No. 230904) [Doktora Tezi, Ege Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

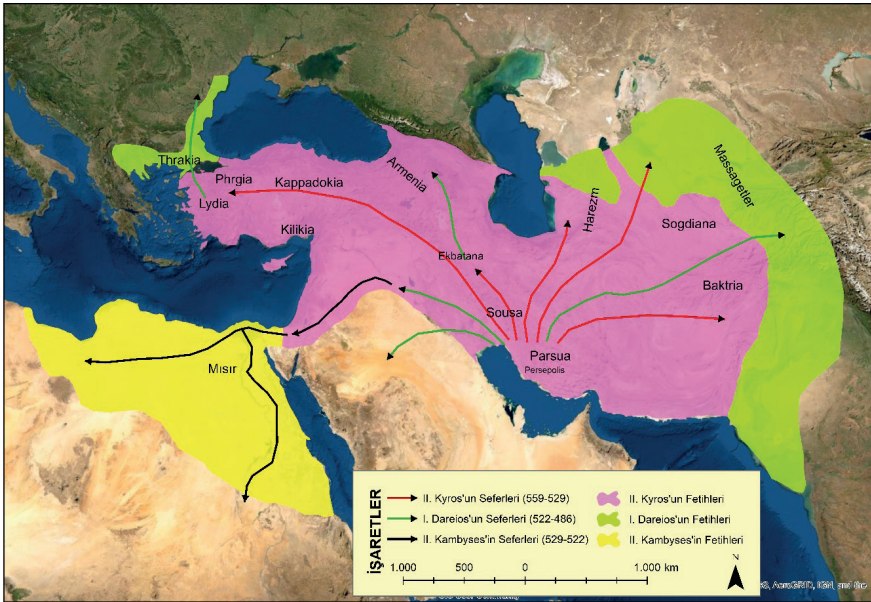
- Kaptan, D. (2002). *The Daskyleion Bullae: Seal images from the western Achaemenid Empire*. P. Briant, W. Henkelman, A. Khurt, J. de Roos, M. C. Root, H. S. Weerdenburg, J. Wiesehöfer (Ed.) Achaemenid History XII, Volume I-II.
- Karaketir, E. (2018). Persler Anadolu'da: Büyük Kyros'un Lydia seferi ve sonuçları. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt 2 Sayı 1*. 1-27.
- Karaketir, E. (2017a). Pers kralı büyük Kyros'un (MÖ 559-530) Orta Asya seferleri ve ölümü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi Cilt 5 Sayı 1*. 1-19.
- Karaketir, E. (2017b). Pers İmparatorluğu'nun ilk başkenti Pasargadai ve Büyük Kyros'un (MÖ 559-530) anıt mezarı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademisi Dergisi 2 (1)*, 68-87.
- Kent, R. (1953). *Old Persian: Grammer, texts, lexicon*. American Oriental Society Volume 33, New Haven.
- Kuhrt, A. (2009). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330) Cilt I –II*. (D. Şendil, Çev.). İş Bankası Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1995, 6. Basım).
- Kuhrt, A. (2007). *The Persian Empire a corpus of sources from the Achaemenid period*. Routledge.
- Luckenbill, D. (1921). *Ancient records of Assyrian and Babylonia*. The University of Chicago Press.
- Mansel, M. A. (2020). *Ege ve Yunan tarihi* (11. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Olmstead, A. T. (1948). *History of the Persian Empire*. The University of Chicago Press.
- Öncü, F. (2018). *MÖ. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu yönetiminde Anadolu'da ekonomik durum* (Tez No. 526908) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özkan Kılıç, S. (2015). Pers eğitim sistemi. *Tarih İncelemeleri Dergisi XXX/1*, 181-198.
- Özkan Kılıç, S. (2012). Pers hâkimiyeti altında Batı Anadolu'da sikke basımı?. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi Cilt 15 Sayı 27*, 239-246.
- Özkaya, S. A. (Yay. Haz.). (2022). *Meteden Atatürke tarihe yön verenler Türk Komutanlar*. Kronik Kitap, 17-78.
- Polat, E. (2021). Antik Kayıtlarda Pers Uygarlığı: sosyal ve siyasal hayat. Ufuk Elyiğit (Ed.), *Anadolu Coğrafyasında Görülen Arkeolojik, Sanatsal ve Kültürel Faaliyetler*. (s. 87-115) içinde. Eğitim Yayınevi.
- Reiner, E. (1973). The location of Anşan?. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale Vol. 67*, 57-62.
- Sarıkaya, S. (2012). Astyages ve Kroisos'un sonu Medler, Persler, Lidyalılar. *Aktüel Arkeoloji Ocak-Şubat Sayı:25*, 38-51.
- Sarıkaya, S. (2011). Babil kuneiform tabletleri ile antik kaynaklar ışığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihı Büyük Kyros?. *Mediterranean Journal of Humanities I/2*. (Aralık), 195-211.

- Sevin, V. (1982). *Anadolu tarihi coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, O. (2017). Pers Dönemi'nde Anadolu'da para ve ticaret. K. İren, Ç. Karaöz, Ö. Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem* (s. 102-133) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya ege göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasına kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*. İletişim Yayınları.
- Wiesehöfer, J. (2020). *Erken Pers tarihi antik bir dünya imparatorluğunun tarihi*. (N. Ersoy, Çev.). Totem Yayınları (Orijinal çalışma basım tarihi 2015,1. Basım).
- Wiesehöfer, J. (2019). *Antik Pers tarihi Ön Asya'nın kadim krallığı*. (Mehmet Ali İnci, Çev.). Totem Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2005,1. Basım).

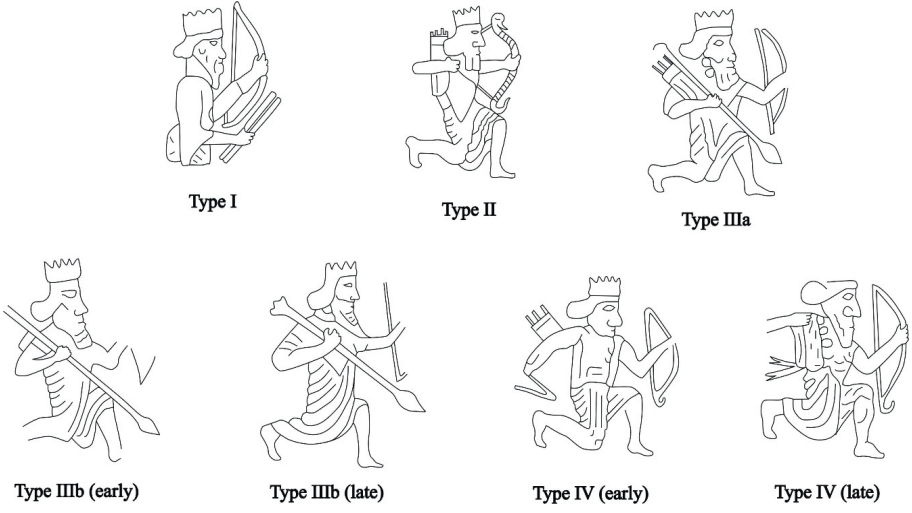
EKLER

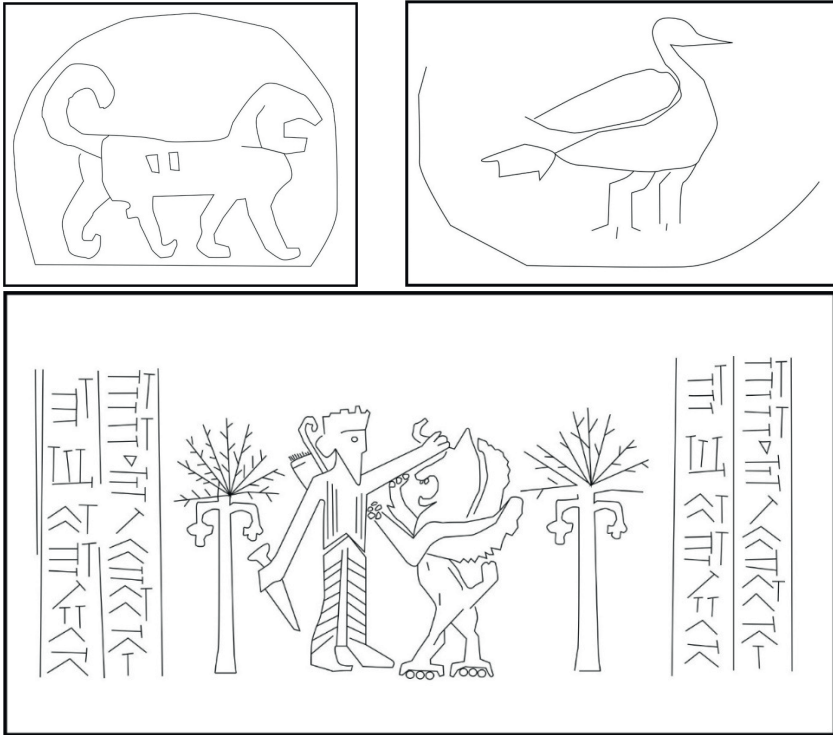
Harita 1: Pers İmparatorluğu sınırları (Kuhrt, 2012: s. 24 yeniden düzenleme yapılmıştır).

Harita 2: Pers krallarının askeri seferleri (Kuhrt, 2012:s. 24 yeniden düzenleme yapılmıştır).

Şekil 1: Sikkeler üzerindeki kral tasvirleri (Özkankılıç, 2012: 241 yeniden düzenleme yapılmıştır).

Şekil 2: Daskyleion'da ele geçen bullarda tasvir edilen hayvanlar ve kahraman teması (Kaptan, 2002).